

**NXOPAXOPO WA MAPALUXELO YA
VAFUNDHISI EKA MATSALWA YA
MIBYA YA NYEKANYEKA RA B.K.M.
MTOMBENI NA BYI N'WI KHELE
MATLUKA RA MALUNGANA M.**

HI

D.T. NGOBENI
[REDACTED]

SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT

FOR THE DEGREE OF

MASTERS IN AFRICAN LANGUAGES

IN THE

DEPARTMENT OF AFRICAN LANGUAGES

FACULTY OF HUMANITIES

School of Languages and Communication Studies

AT THE

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR O R CHAUKE

YEAR: 2012

DECLARATION

I declare that *Nxopaxopo wa mapaluxelo ya vafundhisi eka matsalwa ya Mibya ya Nyekanyeka ra B.K.M. Mtombeni na Byi n'wi khele matluka hi Malungana M (The portrayal of Pastor characters in Mibya ya Nyekanyeka by BKM Mtombeni and Byi n'wi Khele Matluka by M Malungana)*. hereby submitted to the University of Limpopo, for the degree of masters of Arts in African Languages Studies has not previously been submitted by me for a degree at this or any other university, that it may work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.

D.T. Ngobeni (Mrs) 2012
INITIALS AND SURNAME YEAR

SIGNATURE

NDZIMA	NONGONOKO WA VUNDZENI	PHEJI
1	1.1 MANGHENELO	1
	1.1.1 XITATIMENDE XA XIPHIQO	1-2
	1.1.2 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	2
	1.1.3 NKOKA WA NDZAVISISO	3
	1.1.4 MAENDLELO	3-5
	1.1.4.1 NXOPAXOPO WA MATSALWA	5-6
	1.1.5 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	6-8
	1.1.6 NHLAMUSELO YA MATHEMA	9-15
2	2.1 NKATSAKANYO WA MATSALWA	17
	2.1.1 MIBYA YA NYEKANYEKA	17
	2.1.1.1 MATIMU YA MUTSARI	16-17
	2.1.1.2 NKATSAKANYO WA HUNGU RA TSALWA	17-19
	2.1.2 BYI N'WI KHELE MATLUKA	19
	2.1.2.1 MATIMU YA MUTSARI	19-20
	2.1.2.2 NKATSAKANYO WA HUNGU RA TSALWA	20-22
	2.2 VUMUNHUHATI	23
	2.2.1 MANGHENELO	23
	2.3 MIBYA YA NYEKANYEKA	23-27
	2.4 BYI N'WI KHELE MATLUKA	27-31
	2.5 NKATSAKANYO	31
3	3.1 NXOPAXOPO WA KU TSANA KA VAFUNDHISI	32
	3.2 MANGHENELO	32
	3.3 KU TSANA KA VAFUNDHISI	32
	3.3.1 MIBYA YA NYEKANYEKA	33-40
	3.3.2 BYI N'WI KHELE MATLUKA	40-56
	3.4 NKATSAKANYO	56
4	4.1 MIKONGOMELO YA MATSALWA	57
	4.2 MANGHENELO	57-59
	4.3 NKONGOMELO WA MIBYA YA NYEKANYEKA	59
	4.3.1 SWIMUNHUHATWA	60-68
	4.4 NKONGOMELO WA BYI N'WI KHELE MATLUKA	69

	4.4.1 SWIMUNHUHATWA	69-75
	4.5 NKATSAKANYO	75
5	5.1 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO	76
	5.1.1 NDZIMA YA 1	76
	5.1.2 NDZIMA YA 2	76-77
	5.1.3 NDZIMA YA 3	77-78
	5.1.4 NDZIMA YA 4	78
	5.2 SWIBUMABUMELO	79
	5.3 KU DLAYISETA	79-80
	MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE	81-83

ABSTRACT

Chapter one

It introduces the topic of the study, outlining the aims and purpose of the study. It touches on the significance of the study, methodology and literature review. It also contains definitions of the key concepts used in the study.

Chapter two

This chapter focuses on the obituary of the authors of *Mibya ya Nyekanyeka* and *Byi n'wi khele matluka* and characterization through Rimmon -Kennan's methods.

Chapter three

Chapter three focuses on the way in which the Vatsonga writers perceive the character of pastors as depicted in *Mibya ya Nyekanyeka* and *Byi n'wi khele matluka*.

Chapter four

Chapter four deals with the theme of each of the following books, namely: **Mibya ya Nyekanyeka** and **Byi n'wi khele matluka**.

Chapter five

This chapter contains the summary, recommendations and conclusion of the study.

XIKHENSO

Xo sungula ndzi khensa Xikwembu lexi nga ndzi nyika miehleketo yo va ndzi kote ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni no va xi ndzi nyike vutlhari byo tsala xitsalwana lexi.

Ndzi khensa muleteri wa mina, wena Dokodela O.R. Chauke loko u kotile ku ndzi letela eku tsaleni ka xitsalwana lexi. Hosi a yi ve na wena yi ku engetela masiku ya ku hanya leswaku u ta kota ku letela na lava va ha taka.

Ndzi ta va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala ku khensa nuna wa mina Vacini Ngobeni loko u ndzi khutazile loko ndzi lava ku karhala ku endla ndzavisiso lowu. Eka n'wananga Muchaviseki Genius ndzi ri etlela hi ku rhula Milambya. Ndzi nga rivali tintombhi ta mina timbirhi ku nga: Malwandla na Shihlamariso na n'wana wa makwerhu Pamela Mabunda ku tiyisela ka n'wina mi dya milaza loko ndzi tsala xitsalwana lexi. Eka n'wina tatana Albert Masavani, n'wina manana Fanisa Mhlava ntombhi ya ka Mongwe, n'wina mi ndzi siyeke mi nga si vona mihandzu leyi mi nga yi byala eka mina, hi xitsalwana lexi, ndzi ri mandla ya n'wina a ya milanga byanyi.

Ndzima ya 1

1.1 Manghenelo

Ku na nkayivelo lowukulu eka milavisiso ya matsalwa ya Xitsonga hikokwalaho hi vone ku ri mhaka ya nkoka ku endla ndzavisiso lowu eka matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka* tani hi ndlela leyi ya paluxaka mahanyelo ya vafundhisi hakona.

1.1.1 Xitatimende xa xiphiso

Ndzi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona leswaku van'wana vafundhisi va tsandzeka ku yimela ntiyiso tani hi vakriste kumbe vahlawuriwa va Xikwembu. Nhlayo yo xopaxopa matsalwa ya ririmi ra Xitsonga yi le hansi leswi swi kombaka leswaku ku na vangwa rikulu leri lavaka leswaku ntirho wo fana na lowu wu yisiwa emahlweni.

Ku ya hi matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka* hi vona ku wa ka vafundhisi endleleni ya Hosi, laha eku heteleleni hi vonaka ku tsana hikwalaho ka mitirho ya vona leyi va yi endleke. Hi tlhela hi vona ku fularhelana ka mahanyelo ya vafundhisi na mitirho ya vona ya ntiyiso. Xik:

- Ku pfinya vana va xikolo hi mikarhi ya swikambelo. Va endla ingaku va khongelela vana va xikolo kasi va tirhisa vuxisi leswaku va ta kota ku va pfinya.
- Ku faya miti ya vanhu. Va endla ingaku vo yisa swikhongelo kasi va swi tiva leswaku va lava yini. Hi laha va tinghenisaka eka timhaka ta vuoswi hakona.
- Ku hamba. Va na matirhisele ya vona ya ririmi loko va lava ku kuma swo karhi:ku nga va ku lava mali kumbe ku lava leswaku u n'wi rhandza.

- Ku yiva. Va na endlelo ra vona loko va lava leswi va swi lavaka laha va tibyelaka leswaku vo yiva, kambe va rivala leswaku Xikwembu xa va vona. Van'wana a va chavi no yiva mali ya kereke no yivela van'wana vasati va vona loko va ha ye exilungwini.

Vafundhisi va paluxiwa va nga yimi na ntiyiso eka matsalwa lama hikuva mahanyelo ya vona ya hambanile na leswi vanhu va languteleke leswaku va fanele va va xiswona. Ntirho lowu wa ku xopaxopa matsalwa lawa wu ta va wo engetela nhlayo ya mitirho leyi endliweke hi lavo sungula eka tidyondzo ta onasi, masitasi na vudokodela.

1.1.2 Xikongomelo xa ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu hi lava ku humesela erivaleni ndlela leyi matsalwa lama ya paluxaka vafundhisi ha yona. Maendlelo ya Rimmon-Kenan ya ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu loko ku pimaryisiwa na mixopaxopo ya milavisiso leyi endliweke. Rimmon-Kenan u kombisa leswaku swihlawulekiso swa tsalwa ra novhele kumbe ra ntlangu swi kumeka swi humelerisa tsalwa rolero ri hambana na yan'wana matsalwa hi mbulavulo (speech), mbangu (environment), vumunhuhati (characterization) na swin'wana.

Maendlelo ya Rimmon-Kenan ya kumeka hi xitalo eka tindzimi ta xilungu leti nga ni matimu hi tlhelo ra matsalwa. Rimmon-Kenan u endle vulavisisi byo enta hi tlhelo ro xopaxopa tinovhele ni mitlangu. Eka ndzavisiso lowu ku ta xopaxopiwa swivangelo hinkwaswo leswi endlaka leswaku vafundhisi va wa evukresiteni bya vona.

1.1.3 Nkoka wa ndzavisiso

Matsalwa ya Xitsonga ma tsariwa ma tele kambe ku ni ku kayivela lokukulu loko swi ta eka ku xopaxopa matsalwa lawa. Xivangelo xa ndzavisiso lowu hi leswi vatsari va matsalwa lamambirhi va nga tirhisa ririmi ro hlantsweka leri ri xurheke swa mfuwo wa rixaka. Matsalwa lama hi lama ya nga angarhela vutomi bya vanhu bya siku na siku.

Eka matsalwa lama ku na ku yelana ka swimunhuhatwa, leswi swi seketela hi ku va vafundhisi va nghenisiwa eswidyohehi laha un'wana a nga kumeka a tisunga kasi un'wana a ghweviwa malembe ekhotsweni.

Kutani i swa nkoka ku endla ndzavisiso wo xopaxopa matsalwa lawa hlawuriweke ku humelerisa nyiko ya vuswikoti eka ntirho wo hlulukisa na ku kurisa ririmi ra Xitsonga.

1.1.4 Maendlelo

Hi xopaxopile matsalwa lama hlawuleriweke ntirho lowu wa ndzavisiso "text analysis", hi tlhela hi hlela hi vuenti "content analysis" ku nga ku xopaxopa matirhiselo ya ririmi ra vatsari.

Eka ndzavisiso lowu, maendlelo man'wanai i ku xopaxopa ni ku hlaya matsalwa lama hlawuleriweke ntirho lowu. Maendlelo lama ya vuriwa "text analysis" hi Xinghezi. Theme ra "text analysis" ri hlamuseriwa hi Crystal (1985:71) loko a ku:

Text analysis is the skills of deconstructing media texts, that is, a detailed examination of the way in which a text has been constructed.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku eka maendlelo ya “text analysis” hi laha ku xopaxopiwaka timhaka leti khumbaka mahanyelo ya vanhu va tinxaka to karhi. Kasi Mckee (2003:1) u hlamusela leswi talaka ku humelela loko ku tirhisiwa “text analysis” hi ndlela leyi:

When we perform textual analysis on text, we make an educated guess to some of the most likely interpretations that might be made of that text.

Leswi swi kombisa ku loko timhaka ta tsalwa ro karhi ti vuriwa, ku va ni nhlamuselo leyi seketelaka ku komba vutivi byo enta lebyi kumekaka loko ku xopaxopiwa tsalwa ro karhi leswaku swi ta koteka ku humelerisa erivaleni leswi lavekaka eka nxopaxopo wo karhi.

Maendlelo ya nxopaxopo lowu ma katsa ku hlela matirhiselo ya ririmi hi vuenti leswi vuriwaka “content analysis”. Leswi swi hlamusela hi Palmquist (1980:2) hi ndlela leyi:

Is a methodology of research where contextual interrogation precedes any analysis of similarity and difference, it is a thematic process directed and designed to explore relationship rather than institutional or structural frame works.

Ku ya hi nhlamuselo leyi “content analysis” i maendlelo ya ku hlaya matsalwa, xikongomelo ku ri ku humerisela erivaleni swihlawulekisi leswi nga kona eka tsalwa rolero hinkwaswo leswi katsaka matirhiselo ya ririmi hi mutsari. Leswi swi seketeriwa hi Palmguist (ibid : 2) hi ndlela leyi:

It can be defined as the study of recorded human communication such as books, websites, paintings and laws it is also considered as a scholarly methodology in the humanities by which texts are studied as to authorship, authenticity or meaning “include philology, hermeneutics and semiotics.

Ku ya hi maendlelo ya “text analysis” na “content analysis” swi tirhisiwa ku endla nxopaxopo wa leswi tsariweke ku kota ku humelerisela erivaleni swihlawulekiso swa tsalwa rolero laha swi katsaka na matirhiselo ya ririmi hi ndlela leyi faneleke.

1.1.4.1 Nxopaxopo wa matsalwa

Nxopaxopo wa matsalwa i maendlelo lawa ha wona tsalwa ri tlhantlhiwaka ku kombisa leswi ri nga vumbekisa xiswona. Schreiber (1965:1) u nyika nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:” Literary criticism is the business of evaluating the Merits and demerits of a literary work of art.”

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ku xopaxopa tsalwa ku kuma leswi khensekaka ni leswi nga khensekiki eka rona. Kasi White na Conzens (1984:1) va hlamusela hi ku kongomisa timhaka ta nkoka ta vutomi bya vanhu leti

muxopaxopi a faneleke ku languta tona eka tsalwa. Vona va swi veka hi ndlela leyi: "The criticism of literature...has everything to do with the criticism of society"

Ku ya hi nhlamuselo leyi nxopaxopo wa matsalwa wu kongomana ni ku xopaxopa mahanyelo ya vanhu. Hi ku katsakanya, nxopaxopo wa matsalwa i maendlelo lawa muxopaxopi a ma tirhisaka ku xopaxopa matsalwa ku lava ku kuma leswi khensekaka kun'we ni ku tsana eka tsalwa. Xikongomelo xa maendlelo yo xopaxopa tsalwa i ku humelerisa leswi mutsari a swi tsaleke

1.1.5 Mitirho leyi endliweke eka dyondzo leyi

Lexi nga susumeta ku endla ndzavisiso lowu hi leswi wu yisaka emahlweni milavisiso leyi nga endliwa hi swidyondzeki swin'wana mayelana ni ririmi leri ra Xitsonga, ku nga leswi landzelaka:

1.1.5.1 Nkuzana K.J. (1996)

Nkuzana u endlile nxopaxopo ehansi ka nhlokomhaka ya "*A critical assessment of B.K.M. Mtombeni creative works.*"Eka ndzavisiso lowu Nkuzana a paluxa nkongomelo, mpfilungano, ntlimbo, vumunhuhatwa, matirhiselo ya ririmi ni xitayili ku katsa ni ririmi ro lulamisiwa.

Leswi xaxametiweke laha henhla u swi xopaxopile eka matsalwa ya mitlangu leyi landzelaka: *Malangavi ya mbilu, Mihizo ya kayivela, Vuhlangi bya vuhlangi* na swirungulwana swa *Mavala ya Yingwe* na *Ndzhaka ya vusiwana.*

Hi matsalwa lawa, Mtombeni u ve ni nhlohlotelolo wukulu loko swi ta eka ku hlaya ni ku tsala matsalwa ya ririmi ra Xitsonga. Nkuzana u endlile ntirho lowu hi vurhon'wana, leswi nga endla leswaku wu va ntirho wun'wana lowu nga va na masungulo lamanene eka lava nga ta yisa ntirho wa ndzavisiso emahlweni. Dyondzo leyi yi hi kombisa ku va vutsari bya Mtombeni ku ri lebyi nga sungula hi 1966 ku fika 1977.

Ntirho lowu wa Nkuzana wu hi pfunile hikuva hi kote ku seketela ha wona eka leswi nga ta xopaxopiwa eka tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka*.

1.1.5.2 T.L. Myakayaka (2011)

Myakayaka u endlile nxopaxopo hi nhlokomhaka ya *Nxopaxopo wa tinovhele* ta C.M.Lubisi. Eka ndzavisiso lowu u kombisa leswaku vutomi i riendzo ro leha laha munhu a ti hlawulelaka ku hanya vutomi lebyinene kumbe lebyo biha.

Myakayaka u endle ndzavisiso hi matsalwa lama: *I Vutomi, Gqweta* na *Xijahatana*. Eka matsalwa lama ku na swiendlo swo tala swa swimunhuhatwa leswi hi kotaka ku vona leswaku loko hi hlaya matsalwa ya Lubisi hi kuma tidyondzo leti hi pfunaka ku va hi papalata swo biha. Matsalwa ya Lubisi ya hi dyondzisa swo tala leswi angarhelaka vutomi bya vanhu hi ku hambana ka vona.

Hi matsalwa lama, Lubisi u paluxile vutshila bya yena hi tlhelo ra mikongomelo ya matsalwa lama. Hi ndzavisiso lowu, hi ta kota ku humelerisa swimunhuhatwa swa tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka*.

1.1.5.3 B.E. Msimeki (1998)

Msimeki u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi nhlokomhaka ya *characterization in Murhandziwani na Manyunyu ya xitsotso*.

Eka ndzavisiso lowu hi kuma ku hambana mayelana ni mamunhuhatele ya matsalwa lawa. Eka *Manyunyu ya xitsotso*, swimunhuhatwa swi vumbiwile swinene, swa tivulavulela kutani hi laha swi paluxaka vuswona hakona. Kasi eka tsalwa ra *Murhandziwani*, mutsari hi yena loyi a rungulaka hungu ni ku hlamusela swimunhuhatwa swa yena.

Ndzavisiso lowu wa wu ta hi pfuna eka ku kombisa nyiko leyi vatsari va matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka na Byi n'wi khele matluka* va nga na yona.

1.1.5.4 H.A. Machete (2001)

Machete u endlile ndzavisiso hi dyondzo ya tinovhele tin'wana ta Xitsonga laha a paluxa *nkoka wa tinovhele ta Xitsonga leti nga tsariwa ku sukela hi lembe ra 1938-1998*.

Eka ndzavisiso lowu ku kumeka ku ri na ku vonakala ka vutshila ni ku humelela eka leswi a tiyimiseleke ku swi endla mayelana ni nxopaxopo lowu. Ndzavisiso lowu wu hi pfunile leswaku hi ta kota ku yisa emahlweni ku antswisa xiyimo xa dyondzo ya milavisiso ya matsalwa ya Xitsonga hi ku engetela nhlayo ya matsalwa loko swi ta eka ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga.

1.1.6 Nhlamuselo ya mathema

Eka xitsalwana lexi ku ta hlamuseriwa matheme lama ya fambelanaka na nhlokomhaka leyi, wona ku nga: vumunhuhati, novhele, ntlangu, mahanyelo, mufundhisi na mongo

1.1.6.1 Vumunhuhati

Vumunhuhati ko va xitirho lexi vatsari va xi tirhisaka leswaku va kota ku fikelela hungu leri va lavaka ku ri hundzisela vahlayi va matsalwa. Nkuzana (1996:85) u tshaha Irscher (1975) hi ku hlamusela leswi:

The art of creating fictional characters in words which gave them human dignity, whereby characters created seems to become people traits and personalities which a reader can recognize, respond to, and analyze.

Kirk Patrick (1983:211) u seketela mhaka ya vumunhuhati hi ndlela leyi:” A person created in a play or novel.”

Tinhlamuselo leti nga laha henhla ti seketela mhaka ya leswaku vumunhuhati i ku tumbuluxa munhu emiehleketweni eka ntlangu kumbe novhele. Roberts (1983:54) u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

Characterization in literature is an author's representation of human being, especially all those inner qualities that determines how an individual reacts to various conditions.

Ku ya hi nhlamuselo leyi vumunhuhati i ntirho wa mutsari ku tumbuluxa ximunhuhatwa lexi faneleke ku kombisa vutomi bya ku hanya emiehleketweni ya vahlayi.

1.1.6.2 Novhele

Novhele i tsalwa leri vuriwaka "fiction" hi ririmi ra Xinghezi. Ku va hi swi veka erivaleni leswaku novhele i ncini hi ta xiyaxiya tinhlamuselo ta vatsari lava landzelaka: Scott (1957:196) u hlamusela novhele hi ndlela leyi:

. . .a relatively long fictional prose narrative with a more or less complex plot or pattern of events about human beings, their feelings, thoughts and actions.

Laha ku hlamuseriwa leswaku novhele i ndzungulo wa hungu ro karhi ro tianakanyela, ndzungulo lowu wu ni kungu ro karhi ra timhaka leti ti vulavulaka hi vanhu ni swiendlo swa vona, miehleketo ni ku titwa ka vona. Kasi Palmquist (1980:416) u ri:

Broadly speaking, fiction can be divided into three types, that is, literary, genre and mainstream. Fiction as novels describing imaginary events and people.

types, that is, literary, genre and mainstream. Fiction as novels describing imaginary events and people.

Nhlamuselo leyi yi hlamusela leswaku novhele i tsalwa leri nga avanyisiwa hi swiyenge swinharhu leswi ku nga “fiction”, “literary genre” na “mainstream”. Cuddon (1998:27) u swi veka hi ndlela leyi:” It is a form of story or prose narrative containing characters, action and incident and perhaps, a plot.”

Laha ku boxiwa leswaku novhele i ndzungulo wo leha lowu wu nga ni swimunhuhata, swiendlo leswi swi endliwaka hi swona eka mbangu wolowo. Leighton (1967:11) u hlamusela novhele hi ndlela leyi:

a discursive prose narrative, imaginatively
conceived and consisting of four parts-plot,
character, theme and fiction.

Ku ya hi nhlamuselo leyi novhele i tsalwa leri nga vumbiwa hi swiphemu swa mune ku nga: kungu, ximunhuhata, nkongomelo kun’we ni matirhisele ya mutsari ya ririmi.

1.1.6.3 Ntlangu

Lawa i matsalwa ya vutshila lawa ya tsariwaka leswaku vanhu va ma tlanga. Hi na tinxaka leti landzelaka ta mitlangu: Ntlangu wa le xitejini, ntlangu wa le ka thelevhixini na ntlangu wa le ka xiya-ni-moya.

Leswi swi seketeriwa hi tinhlamuselo ta vatsari vo hambanahambana. *The World Book Dictionary Volume 1* (1996:637) yi hlamusela ntlangu hi ndlela leyi: 'a play such as one sees in a theater, story written to be acted out by actors on the stage'.

Kasi *The Cassell Concise English Dictionary* (1992:398) yi swi veka hi ndlela leyi:

a poem or composition representing life and action,
usually intended for performance by living actors on
the stage.

The Chambers Dictionary (2006:455) yi hlamusela ntlangu hi ndlela leyi landzelaka: "A story showing life and action, intended for representation by actors."

Hi ku ya hi tinhlamuselo leti hi nga vula leswaku ntlangu ko va xitori lexi nga tsariwa kumbe xitsalwana lexi yimelaka vutomi na swiendlo leswi swi talaka ku humelerisa hi vatlangi exitejini.

1.1.6.4 Mahanyelo

Mahanyelo i ndlela leyi munhu a hanyisaka xiswona eka vanhu van'wana, ku nga ha va mahanyelo lamanene kumbe lamo biha. Leswi swi seketela hi vatsari vo hambana hambana. *The World Book Dictionary Volume 1* (1996:183) yi swi hlamusela hi ndlela leyi:” manner of behaving.”

Kasi *The Cassell Concise English Dictionary* (1992:118) yi hlamusela mahanyelo yi ku:” the manner in which a thing acts.”*Concise Oxford English Dictionary* (2006:122) yi hlamusela hi ndlela leyi:”The way in which someone behaves”

Hi ku ya hi tinhlamuselo leti hi kota ku twisisa leswaku mahanyelo ko va ndlela leyi munhu un'wana a hanyisaka xiswona.

1.1.6.5 Mufundhisi

Mufundhisi i rito leri ri humaka eka rito ra Xilatini leri ri vulaka murisi. Mufundhisi ko va munhu loyi a nga hlawuriwa kumbe loyi a nga tokotela ku fambisa nhlengeletano ya kereke. Matsalwa yo hambana ya hlamusela rito “mufundhisi” ku yelana. *The World Book Dictionary Volume 1* (1996:1524) yi hlamusela hi ndlela leyi:” a minister in charge of a church or congregation.”

The Cassell Concise English Dictionary (1992:968) yi hlamusela hi ndlela leyi:” a minister having charge of a church and congregation.”Kasi *The Chambers Dictionary*

(2006:1106) yona yi swi veka hi ndlela leyi:” a person who has care of a flock or of a congregation.”

Ku ya hi tinhlamuselo leti rito “mufundhisi” swi vula mulanguteri wa kereke na vanhu va yona. Mufundhisi u phamela vanhu rito ra Xikwembu leswaku va kota ku twisisa leswi humelelaka eBibeleni no hlayisa milawu ya Xikwembu. Leswi swi seketela hi buku ya *Jeremia* 3:15 laha yi nge:

ndzi ta mi nyika varisi lava ndzi twananaka
na vona, kutani va ta mi risa hi vutivi ni
vutlhari.

Marito lama ma kombisa leswaku loko munhu a kala a va mufundhisi hi loyi a nga tihlawulela ku tirhela Xikwembu naswona u va a tiyimiserile ku fambisa nhlengeletano ya hosi hi ku tshembeka.

1.1.6.6 Mongo

Mongo i dyondzo laha munhu a tsalaka kumbe ku vulavula hi xitsalwana xo karhi. Leswi swi seketela hi *The Chambers Dictionary* (2006:1586) hi ndlela leyi:” a subject set or proposed for discussion, or spoken or written about.”

Kasi *The World Book Dictionary Volume 1* (1996:2173) yi seketela hi ndlela leyi:” a short written composition”

Leswi swi seketeriwa hi *The Cassell Concise English Dictionary* (1992:968) loko yi ku: “short dissertation or essay by a student, school pupil, etc. on a certain subject”

Tinhlamuselo leti ti kombisa leswaku mongo i nkomiso wa xitsalwana xo karhi lowu endliwaka hi xichudeni kumbe n'wana wa xikolo eka dyondzo yo karhi.

NDZMANA YA 2

Eka ndzimana leyi hi ta hlamusela matimu ya vatsari, nkatsakanyo wa matsalwa no kombisa swimunhuhatwa leswi kumekaka eka matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka*

2. 1 Nkatsakanyo wa matsalwa

2.1.1 *Mibya ya Nyekanyeka*

2.1.1.1 Matimu ya mutsari

Benneth Keats Mpilele Mtombeni u velekiwe eBurgersdorp etikweni ra ka Muhlava hi siku ra ti 14 N'wendzambahala 1926. U sungurile xikolo eka Shiluvana hi 1936, endzhaku a ya tirha eJoni laha a nga pasa kona "Junior Certificate" na Matiriki hi ku tidyondzisa. U pasile tikhoso ta 16 eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga, kambe a nga kumi digiri hikwalaho ka ku va tikhoso leti ti nga hlawuriwanga hi mfanelo. U vile xirho xa komitinkulu ya Byuro ya Xitsonga laha a ri mutshamaxitulu wa xikomitana xa tibuku.

Tsalwa ra yena ro sungula i ntlangu wa *Malangavi ya mbilu* (1966). Wu landziwile hi novhele ya *Mibya ya Nyekanyeka* leyi yi nga tlhomiwa risiva eka mphikizano wa matsalwa ya tindzimi ta Xintima hi 1966. Matsalwa ya yena man'wana i mitlangu ya *Mihizo ya Kayivela* (1974) na *Vuhlangi bya Vuhlangi* (1973); novhele ya *Ndzi Tshikeni* (1973), swirungulwana swa vana eka *Matshopetana ya Tindzumulo* (1977), ni swirungulwana swa *Ndzhaka ya Vusiwana* (1973) na *Mavala ya Yingwe* (1974). Swi-

tlhokovetselo swin'wana leswi a nga swi tsala swi katsiwile eka *Swihlengi swa Vatsonga*.

U lovele exibedhlele xa Thembisa hi lembe ra 1976 endzhaku ka vuvabyi bya nkarhinyana. Mativula ya yena Floyd Mandla a a nwerile enambyeni mavhiki mambirhi lama a ma hundzile, kutani va lahliwa siku rin'we Atteridgeville ePitori.

Mtombeni a a ri mutsari wa ndhuma swinene. Tsalwa ra yena *ra Mibya ya Nyekanyeka* na rona ri dumile swinene nkarhi wo leha. Swidyondzeki swo hambana swi tsarile switsariwa swo hambana hi buku leyi. KJ Nkuzana u tsarile dyondzo ya yena ya vudokodela hi matsalwa hinkwawo ya Mtombeni. Swi nga pfuna ku twisisa swinene vutsari bya Mtombeni loko ko va ni nkarhi wa ku hlaya leswi swi nga tsariwa hi Dokodela Nkuzana.

2.1.1.2 Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa

Eka tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* hi kuma mufundhisi Tlhomandloti na nsati wa yena N'wa-Basana lava a va tshama eSoweto eJoni. Mufundhisi Tlhomandloti na nsati wa yena a va ri na vana vambirhi va majaha ku nga: Madambi na Nyiko. Madambi a ku ri yena lonkulu kasi Nyiko a ri lontsongo. Madambi a ri munhu wo tlhariha loko swi ta eka swa tidyondzo, kambe a tsanisa tata wa yena hi thyaka hikuva a tshama a lo pyi! Nyiko yena a ri xirhandzwa xa muti hikuva a tsakisa tata wa yena hi ku tshama a basile, kambe a n'wi tsanisa hi ku ka a nga tlharihanga ngopfu eka swa xikolo.

Madambi u tlhela a tsanisa tata wa yena hi ku va a rhandzana na ntombhi ya Muqhoza ku nga Soluka. Madambi u tiboha ku ka a nga teki un'wana nsati handleka Soluka,

kambe tata wa yena wa sihalala hikuva a nga lavi tinxaka timbe endyangwini wa yena naswona a nga lavi ku va na vatukulu va Maqhoza.

Nyiko yena u landzelele mikondzo ya tata wa yena hi tindlela to tala hikuva u vile mufundhisi, a tlhela a ya teka ntombhi ya Mutsonga yena Munene, a tlhela a tiseketela hi tata wa yena eka swo tala. Leswi Nyiko a swi endleke swi endla leswaku a rhandziwa swinene hi tata wa yena.

Loko Nyiko a ri mufundhisi hi vona a rhandziwa swinene hi vakereke ya yena. Ku rhandziwa ka yena hi vakriste va yena swi fike laha a nga tikuma a wela hi khombo ro rhandzana na N'wa-Mdanisi loyi a a ri noni. N'wa-Mdanisi u hetelele a bihe emirini. Ku biha ka N'wa-Mdanisi emirini swi fike etindleveni ta vakulukumba va kereke laha Nyiko a nga hluvuriwa nguvu ya vufundhisi.

Ku hluvuriwa ka Nyiko nguvu ya vufundhisi a swi karhatanga yena ntsena, kambe swi tsanise na mufundhisi Tlhomandloti hikuva Nyiko a ri xirhandzwa xa yena. Nyiko u teke xiboho xo tisunga hikuva ku hluvuriwa ka yena nguvu ya vufundhisi a twa swi n'wi yise ehansi swinene. Hikwalaho hi vonaka tata wa yena a faka hi mbitsi siku leri tlhandlamaka ra ku lahliwa ka Nyiko.

Endzhaku ka rifu ra mufundhisi Tlhomandloti hi vona N'wa-Basana, loyi a nga twakali nkarhi lowu hinkwawo a humelela ku seketela Madambi leswaku a teka Soluka. Madambi u yile na Soluka esirheni ra tata wa yena ku ya n'wi sumela laha loko va huma kona a va huma va khomanile hi mavoko, va fambe tanihi munhu un'we.

Hi hala tlhelo ku na muti wa Cheyeza Baloyi lowu hi mikarhi yo tala a wu seketeriwa hi mufundhisi Tlhomandloti loko n'wana wa vona Celela loyi a tinghenise eka mitirho ya vugevenga a dlayiwa.

2.1.2 *Byi n'wi khele matluka*

2.1.2.1 Matimu ya mutsari

Max Malungana u velekiwe eka Mandlhakazi (N'wamitwa). U orhovele tidyondzo ta yena ta phurayimari eswikolweni swa Tsakani na Nkambako. U an'wile tidyondzo ta sekondari exikolweni xa Mahwahwa. Ndzalama ya vudyondzisi ekholichini ya dyondzo ya Tivumbeni (1990), laha tidyondzonkulu ta yena a ku ri Xinghezi na "Geography". Lexi tsakisaka ngopfu hileswaku Malungana u humelele hi tinyeleti eka *diploma* ya yena ya vudyondzisi ya "Senior Teachers Diploma" eka tidyondzo ta "Education" na "Teaching Science".

Malungana u pasile digiri ya B.A. (UNISA) hi 1998. Hi lembe ra 2002 u thandlekele swa tidyondzo ta yena hi *diploma* leyi vuriwaka "Further Diploma in Education" yo huma eYunivhesiti ya Pitori. Tidyondzo tin'wana ta le henhla leti Malungana a nga ti fikelela ti katsa: "Diploma in Theology" (HTC), na "Diploma in Office Computing" (VTS).

Malungana u tsarile tibuku to hlaya. Tibuku leti a nga ti tsala ti katsa: *Byi n'wi khele matluka* (Kalahari Publishers), i ntlangu. *Tandza ra mina*, i ntlangu (Nev Production). *Ndzalo ya mintsheketo* ni *Mfuwo wa rixaka* (Soul of Afrika Publishers). *Ri n'wi xele kambirhi*, i ntlangu (Van Schaik Publishers). *U endla yini?* i novhele (Kalahari Publishers).

Tibuku leti Malungana a nga ti tsala na vatsari van'wana ti katsa: *Xisaka xa Nghondzho*, i vutlhokovetseri (Sasavona Publishers). *Ntswamba na vulombe*, i vutlhokovetseri (Kalahari Publishers). *Switshongo swa Vatsonga* i vutlhokovetseri (Eulitz Production). *Nhlalala 1* i vutlhokovetseri (Hibbard Publishers). *Xitlati xa Vatsonga* i vutlhokovetseri (Educum Publishers). *Swihundla swa vutomi* i swirungulwana (Kalahari Publishers). *Mbhombhela* i swirungulwana (Nhlalala Publishers). *Nhlalala ya Vatsonga i mfuwo wa rixaka* (Kalahari Publishers). *Swilovolovo swa Vatsonga* i vutlhokovetseri (Nev Production). *Mbita ya nsuku* i vutlhokovetseri (Kalahari Publishers). *Nhlengelo wa switlhokovetselo swa Xitsonga* i vutlhokovetseri (Nasou-Via Afrika). *Swilotlela swa nsuku* i vutlhokovetseri (Lingua Franca).

Malungana i muhundzuluxi, u hundzuluxile tibuku to hundza nhungu ku suka eka Xitsonga. Malungana i mutsari wa *xiletelo xa tibuku ta ndzawulelo* (Guidelines Publishers) hi 1995. Malungana u kale a tlhomiwa risiva ra ndzhangelo eka mphikizano wa matsalwa ya Xitsonga hi tsalwa ra "*Mabubutsa ya vutomi*", a ku ri mphikizano lowu a wu lulamisiwe hi Ndzawulo ya Mintlangu, Ndhavuko na Mfuwo eLimpopo hi lembe ra 2002.

Malungana i mudyondzisi eMugwazeni secondary school etikweni ra ka N'wamitwa, handlenyana ka Tzaneen. Malungana u tekile. U katekisiwile hi vana vanharhu va matlhari, ku nga: Protas, Pius na Vukosi.

2.1.2.2 Nkatsakanyo wa hungu ra tsalwa

Eka tsalwa ra **Byi n'wi khele matluka** hi kuma mufundhisi Pfumela loyi a a tshama na nsati wa yena Gavaza. Pfumela a a ri mufundhisi loyi a tinyiketerile eka ntirho wa Hosi, naswona a tshembwile hi vakriste va yena hambu yi ri nghamu ya yena Gavaza.

Mufundhisi Pfumela u endzerile hi Tshovansimbi na Madlayisani lava a va te ku n'wi kombeleni leswaku va tirhisana na yena eka ntlawa wa "The holy service" lowu a wu ri ntlawa lowu a wu xavisa swidzidziharisi. Ntlawa lowu wu n'wi byerile leswaku wu ta odara tiBibele, leti ti nga ta ta na tiphilisi xikan'we. Mufundhisi u rrange hi ku kanakana, kambe hikwalaho ka ku rhandza mali u ve a pfumela.

Ntirho wa mufundhisi Pfumela a ku ri ku ya eposweni a ya teka tona tiBibele laha vona a va teka ntsena tiphilisi va nyika mufundhisi tiBibele naswona a va tlhela va n'wi holela mali leswi ku nga swona a swi tsakisa mufundhisi. Vafana lava va mamafiya a va nga ha kali laha mutini wa mufundhisi leswi swi nga kala swi vilerisa nghamu ya yena Gavaza kambe loko a ringeta ku vutisa, mufundhisi o bava a khalakhasa, ku nga leswi Gavaza a nga swi tolovelangi.

Mufundhisi Pfumela loko a pfumela ku wela eka ntlawa lowu a vula leswaku evufundhisini ku hava mali naswona a tala ku vula leswaku vona vafundhisi va tlula na hi swidakwa hikuva swi fumile. Ku joyina ka yena ntlawa lowu yi vile mhaka ya kahle eku sunguleni hikuva va n'wi xavele movha na selula foyini. Ku xaveriwa ka yena swilo leswi u ye a ya vulavula hi swona ekerekeni leswaku yena u lo khongela hikwalaho swilo swa yena swi khulukaka kunene. Endzhaku ka nkarhinyana swi fike laha Ryaan loyi a tirha eposweni a nga n'wi ehleketelela leswaku ma tele ya mufundhisi swi nga endleka ku ri na swin'wana emabokisini, laha a nga a lava ku pfula mabokisi kambe a nga ha pfulanga. Mhaka leyi yi n'wi vangele ku tsana evuton'wini hikuva a nga ha tiphini naswona a swi vona leswaku vanhu va n'wi ehleketelela swo biha. Vakulukumba va kereke va ringetile ku ya n'wi tsundzuxa hi mahungundlela lama a va ma twa hi yena kambe a kaneta. Vafana lava a tirhisana na vona va vone swi antswa ku herisa vutomi bya Ryaan.

Siku va nga teka xikungu xo herisa vutomi bya Ryaan i siku leri nsati wa mufundhisi Pfumela a ye a ya lomba mapoto yo swekela vuyeni bya kereke hi wona. Masirheni na Madlayisani a va ehleketa leswaku va ya duvula Ryaan, kambe va tikume va duvule na Gavaza yena nghamu ya mufundhisi. Rifu ra Gavaza ri nyanyise ku tsana emutini wa mufundhisi Pfumela hambi leswi va nga tlhela va n'wi ririsa hi mali yo ringana R12 000 leswaku yi ta pfuna ku heleketa murhandziwa wa yena. Endzhaku ka ku lahliwa ka nsati wa yena, mufundhisi Pfumela u yile emahlweni na ntirho wa yena wo ya teka tiBibele eposweni naswona Ryaan loyi a n'wi karhata a a funye buwa.

Ku lova ka Masirheni swi endle leswaku mufundhisi Pfumela a chava ku ya emahlweni na ntirho lowu kambe a nga swi tivi leswaku u ta tshika njhani hikuva va nga n'wi dlaya na yena ku fana na Ryaan. Tanihi loko va ku hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka, a ku helanga masiku mangarimangani maphorisa va nga n'wi kumanga. Mufundhisi Pfumela loko a huma eposweni ku landza tiBibele u kume 'road block' laha a ku ri na ntlawa wa maphorisa na swipitikopo leswi a swi yimele ku secha movha wun'wana na wun'wana lowu a wu hundza hi patu rero.

Maphorisa va kumile ti 'drugs' leti a ti pfanganyisiwile na tiBibele. Loko a ri mufundhisi Pfumela a nga ha tivi timhaka ta yena hikuva vanhu lava a va n'wi tshembile a va ri kona loko swi humelela, ku nga: vamanana va kereke na vakulukumba va kereke. Mufundhisi Pfumela va n'wi layichile evheneni ya maphorisa va ya n'wi pfalela.

Mufundhisi Pfumela a sungula ku vona leswaku hinkwaswo leswi a swi endla a swi nga ri leswinene. Majistarata u gwevile mufundhisi Pfumela malembe ya makumembirhi a ri ekhotsweni hikwalaho ko pfumelela xin'wana na xin'wana a ri karhi ntiyiso a wu tiva, kasi loko va ri vanghana va yena va nga: Madlayisani, Cukumetani na Tshovansimbi a va ta vekiwa ehansi ka nawu siku va nga ta kumeka. Mufundhisi Pfumela vutomi a byi n'wi khele matluka hakunene.

2.2 Vumunhuhati

2.2.1 Manghenelo

Vumunhuhati hi xona xiphemu xa nkoka swinene eka ntirho lowu wo endla ndzavisiso wa ku xopaxopa matsalwa. Leswi ko va ku yisa emahlweni nhlamuselo ya vumunhuhati ku nga ndlela yo kombisa hilaha vatsari va matsalwa lawa va vumbeke hakona vanhu lava va nga hefemuleki kambe va kumeka va ri ni mitirho kumbe swiendlo leswi swi khorwisaka vahlayi va matsalwa lawa. Mhaka leyi yi vuriwa vumunhuhati kasi vanhu lava va nga ni swiendlo swa ku fana ni vanhu i swimunhuhatwa.

Nxopaxopo lowu wu ta kombisa swimunhuhatwa swingari swingani leswi kumekaka eka matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka* ku nga matsalwa lawa ya nga hlawuleriwa ntirho lowu.

2.3 Mibya ya Nyekanyeka

Mufundhisi Tlhomandloti hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa leri. Mufundhisi Tlhomandloti u kombisiwa a ri na mahanyelo lamanene. U tsakela ntiyiso ni vutihlamuleri evuton'wini bya yena naswona u tshama a basile tanihi nsati wa yena. Mufundhisi Tlhomandloti i mutsundzuxi eka tiko leri a tshamaka eka rona hikwalaho ka ka ntirho wa yena. Hi twa a byela Chayeza loko a ta kombela ku layeriwa n'wana wa yena Celela hi ndlela leyi:

Vatswari va fanele ku dyondzisa vana va vona

ku fundza ni ku rhandza dyondzo ni vutlhari.
Leswi hi nga swi endlaka hina vatswari i ku
tshama hi ri karhi hi va kombisa ku tlhandlu-
ka ni ku enta ka vutlhari hi ku va tsheketela
swa khale leswi vonisaka ntamu wa vutlhari
naswona hina vatswari hi bohekile ku komba
vana va hina tindlela leto saseka ta tintswalo
(p.3).

Marito ya mufundhisi Tlhomandloti ya kombisa ku va a tsakela leswaku vana va vona va
va na mahanyelo xikan'we ni vutomi lebyinene. Hi vona ku tshembeka ka mufundhisi
Tlhomandloti ku wisiwa hi ku hluvuriwa ka mufundhisi Nyiko nguvu ya vufundhisi
endzhaku ka ku oswa na N'wa-Mdanisi. Hi twa mufundhisi Tlhomandloti loko Nyiko a
nga si hluvuriwa nguvu a ku:

...hambileswi ndzi nga voniki lexi nga vavisaka
loko hi nga n'wi rivalela. Nyiko wa ha ri xihlangi,
vutomi bya yena hi byi langutele leswaku bya ha
lehile; loko ho n'wi rivalela vukriste byi hava kho-
mbo; loko hi n'wi hluvula nguvu leyi ya vufundhi-
si lavatsongo ni tiko va nge dyondzisiwi nchumu
(p.48).

Marito lawa ya mufundhisi Tlhomandloti ya kombisa leswaku a a yimelela Nyiko hambileswi a swi vona leswaku u na nandzu naswona a n'wi hlawulerile ku a ya dyondzela vufundhisi kambe a nga swi voni leswaku wa ha ri xihlangi. Eku sunguleni ka tsalwa mufundhisi Tlhomandloti u tsakela ntiyiso ni vutihlamuleri evuton'wini bya yena kambe

ku hluvuriwa ka Nyiko nguvu ya vufundhisi swi endla leswaku a nga ha yimeli timhaka ta yena. Hi twa mufundhisi Tlhomandloti a ku:

Vuphukuphuku byi hambanile ni vubihi,
marito layo biha ya hambanile ni swendlo
swo biha. Hikwalaho ka vumbhoni lebyi
nga kona nandzu lowu a ku na ndlela le-
yi nga endlaka leswaku Nyiko a nga xupu-
riwi, hambileswi ndzi nga voniki lexi nga
vavisaka loko hi nga n'wi rivalela. (p.48).

Marito ya mufundhisi Tlhomandloti ya komba ku alana na ntiyiso wa mhaka hikuva wa swi vona leswaku mhaka leyi yi nga endla hi Nyiko yi bihile naswona i xidyoho emahlweni ka Xikwembu kambe yena u ringeta ku n'wi yimelela, u papalata ntiyiso.

Mufundhisi Nyiko eka tsalwa leri u kombisiwa a ri xirhandzwa xa muti wa ka Tlhomandloti. Mutsari u kombisa mufundhisi Nyiko a ri na mahanyelo ya kahle eku sunguleni ka tsalwa. Nyiko u kombisiwa a ri munhu wo tirhandza hikuva a tshama a basile swinene hikwalaho mutsari a swi hlamuselaka hi ndlela leyi:

Jaha a ri te vunene, malwandla ni rirhandzu
ro tshama ri bombile, ni ku rhandza mati mi-
karhi hinkwayo ya dyambu ra Xikwembu. Swa-
mbalo a swi nyangiwa ku sungula swi nga si
ambariwa, ku vona loko swi ri na thyakanyana
tibuku ta xikolo a ti tshama ti vekiwile hi malwa-

ndla (p.6).

Mutsari u kombisa mufundhisi Nyiko a ri munhu wo tshembeka eku sunguleni ka tsalwa, loyi a yingisela swileriso ni switsundzuxo swa vatswari va yena ngopfu tata wa yena Tlhomandloti hikuva u swi kotile ku va mufundhisi a tlhela a teka nhwanyana wa Mutsonga. Mutsari u ri:

Yena a endlile ku rhandza ka tata wa yena
hikuva u tekile nhwana wa Mutsonga. A va
ri na vana vambirhi – nhwanyana ni mufana
(p.44).

Marito lawa ya kombisa ku va a yingisela tata wa yena swinene. Mutsari u kombisa ku cinca evuton'wini bya mufundhisi Nyiko, loyi vumunhu bya yena lebyo tshembeka ni ku xiximiwa swi wisaka hi ku oswa na N'wa-Mdanisi. Mutsari u swi hlamusela hi ndlela leyi:

A ba magoza mambirhi manharhu a tsutsumela
ku hatla a fika kaya, a tlhela a famba ka khwatsi
hi ku tinyuma. Miri wa yena a wu hisa hi ku tshuka,
miehleketo a yi ri dzolongeni lerikulukumba,
mahlo ku halahala, tindleve ti rhiyiwile ku twa loko
ku ri na loyi a nga ta n'wi xeweta loko a n'wi vona-
sweswo a a nga swi naveli ni switsanana (p.46).

Ntshaho lowu wu kombisa ku tisola ka mufundhisi Nyiko eka vubihi lebyi a byi endla na ku kombisa ku va a ri munhu loyi a tsandzeka ku yimela timhaka ta yena hikuva u chava ku voniwa hi vanhu loko ri ta va ri n'wi xeke a ri karhi a huma eka N'wa-Mdanisi, kambe a rivala leswaku Xikwembu xi le ku n'wi voneni eka futa leri a ri endlaka hambiloko a ngungumela leswaku vanhu va nga n'wi voni. Hi vona hi laha vukriste bya mufundhisi Nyiko byi wisiwaka hi wansati wa noni hakona. Hikwalaho hi twaka mufundhisi Nyiko a ku:

... vutomi bya mina byi phasaphasiwile hi mahiri
ni ku hamboloka ka munhu wa xisati. Ehenhla ka
sweswo ndzi herisile ku xaniseka ka vutomi bya ma-
xangu (p.50).

Mutsari u kombisa ndlela leyi mufundhisi Nyiko a karhateke hi yona emoyeni hikwalaho ka wansati. U kombisa ndlela leyi wansati a nga na mano ha yona kumbe switoritori swo kota ku wonga wanuna leswaku a kala a ringeka.

2.4 Byi n'wi khele matluka

Mufundhisi Pfumela i ximunhuhatwankulu eka tsalwa leri. Mutsari u kombisa mufundhisi Pfumela eku sunguleni ka tsalwa ku ri munhu loyi a nga tiyimisela ku tirhela Hosi, kambe hikwalaho ka ku rhandza mali hi vona na ntiyiso wu nga ha ri kona eka yena. Mufundhisi Pfumela i ximunhuhatwa-ndlandlamuko hikuva vumunhu bya yena lebyo tshembeka no xiximiwa bya wisiwa hikwalaho ko rhandza mali. Mutsari u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Hi swona, ndza mi tshembisa leswaku ndzi

ta va na xihundla. Ndza xi lava xuma, kumbe
a ndzi ta nyukanyana. Boxani xihlovo xexo
xa mali, kumbe na mina a ndzi ta hoxa xandla.
Ndza swi lava ku vempfama emafurheni, tata
wa mina u funye buwa a ri xisiwana xa mataya,
kumbe mina a ndzi ta hlohloka etikweni (p.3).

Hi marito lawa, mutsari u hi kombisa vunyokahansi bya mufundhisi Pfumela loko a lava swilo leswi a nga riki na swona hi ku pfumelela ku va na xihundla na swigevenga. Mutsari u hi kombisa ku ka mufundhisi Pfumela a nga hetisekanga evukristeni bya yena hikwalaho ka ku lava mali leyi a nga swi tiveki ku ri yi ta kumisiwa ku yini. Mutsari u kombisa mufundhisi Pfumela ku ri munhu loyi a titsan'waka hi ntirho lowu a wu tirhaka. Mufundhisi u ri:

Hina va mbuyangwana ha ha ba hi milenge
ya ka Yesu. Kasi hina hi hanyaka hi rikoko
ra xilondzo laha xikandzeni xa dyambu hi lo
dyoha yini? Van'wana vanhu va vempfame
eswidziveni swa mafurha. (A hlakahla nhlo-
ko) Hayi! Misava leyi ya hlawula. Hina va-
n'wana hi to tshama hi ri swifofoloti swa mi-
sava (p.10).

Mufundhisi u ya emahlweni a ku: “Swo ka swi nga ndzi khomi kahle, vona swidakwa swi fumile, hina hi vulaka rito ra Xikwembu a hi na nchumu, ho nun'hwa ho mbvee!” (p.11).

Mitshaho leyi yi kombisa ku tisola ka mufundhisi Pfumela ku va a hlawule ntirho lowu wa vufundhisi naswona marito ya yena ya kombisa onge hi loko a lo sindzisiwa hi munhu ku hlawula ntirho lowu. Mutsari u kombisa mufundhisi Pfumela a ri munhu loyi a rhandzaka ku tinyiketela ku tirha ntirho lowu wa vugevenga hi ku tiyimisela na ku tshembeka swinene. Hi twa mufundhisi Pfumela a ku:

Swi ri a ndzi kayela, mi ri ndzi ta alela yini
xinkwa ke? Ndza pfumela, xilo lexikulu le-
xi mina ndzi xi lavaka i mali. A ndzi holi ma-
li yo tala, ndzo kuma mahlanhla hi siku ra
muholo. Kumbe a ndzi ta jinga ndzi nyuki-
sa xikhwama xanga (p.12).

Leswi swo kombisa ku tsan'wa muholo lowu a holaka wona evufundhisini na leswaku loko o joyina ntlawa wa vumafiya a nga tikuma a ri na mali.U tlhela a ya emahlweni a ku:

Mi nga kanakani, a ndzi lehangji nomu.
Ndzi ta ringeta ku famba ehansi ka mi-
sava. Ndzi ta tihundzula nyimpfu (p.13).

Marito lawa ya kombisa ku va mufundhisi a ri karhi a huma evukoneni bya Xikwembu ha kantsongontsongo hikwalaho a va tshembisaka leswaku u ta va nyimpfu leswi vulaka leswaku vanhu a va nga n'wi ehleketeli swo biha hi ku tiva leswaku i mufundhisi.

Mufundhisi Pfumela i munhu wo ka a nga tivi timhaka ta yena hikuva u kota na ku ongiwa hi swigevenga leswi swi tivaka leswaku swona eku heteleleni swi ta vuyeriwa. Hikwalaho hi twaka Tshovansimbi a byelaka mufundhisi Pfumela a ku:

Mi nga endli sweswo mufundhisi, vindzani mbilu. Phela leswinene swi huma evuhlongeni. Vanhu lava mi va vonaka va nga fuma ni swikun'wana va dya swona swilo leswi, mali ya muholo a yi nyukisi munhu. Mali ya muholo yi pimiwile, yo kota ku nyukisa xitiko xa muti ntsena. Nkateko hi lowu mufundhisi. Ma wu bakanya kumbe ma wu amukela xana? (p.4).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku Tshovansimbi a ri na nhlohotelo swinene leswaku mufundhisi Pfumela a ta kota ku swi vona leswaku wa kayila na ku n'wi kombisa leswaku vanhu lava va humelesa evuton'wini a va tshembelanga ka mali ya muholo ntsena. Mutsari u ya emahlweni a kombisa nkucetelo lowu Tshovansimbi a nga na wona hikwalaho hi twaka Tshovansimbi a ku:

Hi mi tiva mi ri munhu wa miehleketo yo tontswa, ha swi tiva leswaku ma swi lava ku ndlandlamukisa xikhwama xa n'wina, hi kombela mi cukumeta vutoya. Vutoya a byi hakeli. Mufundhisi, laha nkateko wa n'wina wu etleleke kona a mi ku tivi, swi tiva hi mani? Kumbe laha

a mi ta huma na bundzu ro nyawula ra
rifuwo (p.5).

Marito lawa mutsari u hi kombisa ha wona swendlo swa Tshovansimbi swa ku lava ku wisa mufundhisi Pfumela eka vukriste bya yena hi ku n'wi hlohlotela ku endla vubihi.

2.5 Nkatsakanyo

Matsalwa ya Mtombeni na Malungana ya tihlawulekisa hi ndlela leyi va vumbaka swimunhuhatwa swa wona hakona. Swimunhuhatwa leswi a swi kanakanisi hikuva va tirhisile swihlawulekiso swo fana ni swiendlo, mavulavulelo, malangutelo, mbangu ni swin'wana leswi kombisaka onge i vanhu lava va hanyaka hakunene.

NDZIMA YA 3

3.1 Nxopaxopo wa ku tsana ka vafundhisi

3.2 Manghenelo

Ku tsana ka vafundhisi i xiphemu xa nkoka eka ntirho lowu hikuva hi laha vatsari va paluxaka ndlela leyi vafundhisi va nga tsana ha yona loko swi ta eka ku yimela ntiyiso wa vona tani hi vahlawuriwa va Xikwembu.

Loko hi vulavula hi ku tsana hi loko munhu a khunguvanyekile emoyeni, leswi hi swi vona hi loko munhu a nga tsakanga hi tlhela hi twa hi mavulavulelo ya munhu yaloye. Loko munhu a tsanile u tala ku va na gome laha mikarhi yo tala loko a tshamile a vulavulaka hi mbilu.

3.3 Ku tsana ka vafundhisi

Hi vona ku tsana ka vafundhisi eka matsalwa lawa mambirhi laha matsanele ya vona ya vonakisaka xileswi:

3.3.1 *Mibya ya Nyekanyeka*

Eka tsalwa leri ra *Mibya ya Nyekanyeka* hi vona ndlela leyi mutsari a paluxaka ku tsana ka vafundhisi hakona. Mufundhisi Tlhomandloti a ri na vana vambirhi va vafana ku nga Madambi na Nyiko. Leswi vana lava a va ri xiswona a ku nga ri leswi a swi tsakisa tata wa vona. Mufundhisi a navela leswaku vana va yena va basa va tlhela va tlhariha loko swi ta eka swa tidyondzo ku tlula vana van'wana. A ku ri ku navela ka mufundhisi Tlhomandloti leswaku vana va yena va va swikombiso leswinene eka vaakatiko. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

N'wananga, u fanele ku chivirika, u tikarhata,
u dyondza hi matimba ya wena hinkwawo, hi-
kuva ku va rivoningo ra vanhu, ku va mulete-
ri wa varikwenu swi lava ku kululeriwa nyuku
(p.9).

Marito lawa ya kombisa ku tsana loku mufundhisi Tlhomandloti a ri na kona hikwalaho ka n'wana wa yena Nyiko loyi a tsoniwile loko swi ta eka tidyondzo ta le xikolweni. Madambi yena a ri n'wana loyi a ri na futa. Hikwalaho ka mahanyelo ya yena u thyiwe na mavito yo fana na lama: N'wa-Mikukulu, Gumba na N'wa-timbhorhola. Mavito lama ya tiyisisa swinene leswaku Madambi a ri jaha ra futa ni vufendze. Madambi a tlharihile exikolweni hikuva a va tlula hinkwawo, kambe a tsanisa tata wa yena hi futa leri a ri na rona. Hi twa mufundhisi Tlhomandloti a humesela ku tsana ka yena hi ndlela leyi:

Swa wena swa xikolo swi ndzi tsakisa ngopfu.
U ndzi vavisa mbilu ntsena hi futa ni vufendze
wonge a wu n'wana wa muti wa vukhongeri, wa

dyondzo, mafundza ni malwandla. Ku dyondza
ni vutlhari swi seketeriwa hi mikhuva leyinene,
leyi hlantswekeke hi xiviri xa miri (p.9).

Marito lawa ya kombisa ku tsana ka mufundhisi Tlhomandloti loyi a tsakela ku vona leswinene swi endleka hi vana va yena leswaku va ta kota ku va rivoningo eka vanhu lavan'wana. Mufundhisi Tlhomandloti u ya emahlweni a kombisa ku tsana ka yena hi mahanyelo ya Madambi hi ku vula leswi:

I khale ndzi ri karhi ndzi hokoloka hi ku holova na
wena hi vufendze bya wena, kambe ku hava ku ti
hlukurheta. Ndzi ku byela masiku hinkwawo leswo
u byewula malepfu, u tsemeta ni misisi kambe do!
Ndzo vulavula ni tamba leri ngo tshama ri lo pyi hi
thyaka (p.9).

Leswi swi kombisa swinene leswaku Madambi a nga tiyimiselangi ku cinca eka leswi a hanyisa swona, leswi a swi engetela ku tsana ka mufundhisi Tlhomandloti xikan'we na ku pfumala ku rhula evuton'wini bya yena. Mufundhisi Tlhomandloti u ya emahlweni a kombisa ku vilela hi ku vula leswi:

Ndzi ri u nga fani na van'wana. Madyondzelo ya wena
ya komba leswaku u le mahlweni ka hinkwavo, kutani
u fanele ku endla leswi hlawulekeke, u tlula hinkwavo
eka hinkwaswo-fungha marito ya mina (p.10).

Marito lawa ya tiyisisa leswaku mufundhisi Tlhomandloti a lava leswaku vana va yena va tlula hinkwavo eka swa tidyondzo na mabaselo. Leswi a swi tsanisa mufundhisi Tlhomandloti hi leswi a lava ku va xikombiso lexinene eka hinkwaswo. Leswi swi seketela hi loko a ku:

Loko wena Madambi a wu kota ku tisisa
tanihi leswi Nyiko a tirhandzisaka swona;
Nyiko na yena loko a o kota ku landzela
tidyondzo ta yena, a tlhela a twisisa tanihi
wena hi swa xikolo, a ndzi ta tidzuna hi
n'wina vananga. Loko a mo tshama mi ri
karhi mi tsundzuka leswaku vanhu hinkwa-
vo va Machangana va languta muti lowu wa
hina wu ri na vuleteri bya vutomi lebyi nga
heriki, a mi nga ti swi endla leswi mi swi ti-
rhaka (p.10).

Mahanyelo ya vana va mufundhisi Tlhomandloti ya endla leswaku a vilela ngopfu, tanihi leswi Nyiko swi nga n'wi fambeleki kahle swa xikolo na leswi Madambi a tshamaka na thyaka. U vilerisiwa hi ku va a lava ku va xikombiso lexinene eka vanhu hinkwavo va Vatsonga tanihi loko va ya eka yena ku ya kombela ku pfuniwa hi leswo tala swa vutomi.

Marito lawa ya kombisa ku vilela ka mufundhisi Tlhomandloti hikwalaho ka mahanyelo ya vana va yena. Vanhu vo tala hi ku hambana ka vona a va pfuniwa hi yena eka timhaka to hambanahambana. Hikwalaho hi twaka a nge:

Mina ndzi ta swi kotisa ku yini ku lerisa van'wana, ni va tshembisa leswo ndzi va letelelela etindleleni leto basa kasi swa muti wa mina a swi nyawuli – mibya ya ntehe ya nyekanyeka; mihizo ni vuhlalu byo bomba hi byona swi cukumetiwiile e-taleni? (p.10).

Leswi swi kombisa ku tsandzekela makumu ka vana va mufundhisi Tlhomandloti. Handleka futa ra Madambi, hi kuma leswaku mufundhisi Tlhomandloti u tlhela a tsana hi leswi Madambi a rhandzana na ntombhi ya Muqhoza, leyi a lava ku tekana na yona. Leswi a swi tsanisa mufundhisi Tlhomandloti i ku ka a nga lavi vana va yena va teka tinxaka timbe. Hikwalaho a nge:

Madambi, xana a wu swi tsakeli loko hi tshamile hi bula hi Xitsonga, hi ri vatukulu va Machangana, ku nga ri na rimitsu rimbe exikarhi ka hina? U tsakela leswaku xihlovo lexi tengeke hi mati ya Vutsonga xi vindlusiwa hi ritihlo ra Madambi wa ka Tlhomandloti, n'wana wa mufundhisi loyi a chaviwaka matlhelo hinkwawo, loyi marito ya yena ma tshembiweke hi wansati ni wanuna, xiputsa ni xikhalabyana (p.41).

Mufundhisi Tlhomandloti u ni rivengo lerikulu ehenhla ka tinxaka tin'wana ta vanhu hikwalaho a nga lavi vana va yena va teka tinxaka timbe. U ya emahlweni a ku:

Ndza ku alela Madambi, ndza ala ku amukela n'wingi wa Muqhoza vatukulu va mina va va vatukulu va Maqhoza hi tlhelo - ndza ala. Lava nhwana wa Mutsonga, va tele ngopfu; teka un'we wa vona, a nga ri nhwana wa Muqhoza. E – e ndza ala (p.42).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsana na ku va mufundhisi Tlhomandloti a nga twisisi nchumu hi nhwanyana wa Muqhoza loyi Madambi a a lava ku teka yena naswona a tsakela leswaku xivongo xa yena xi xiximiwa ku ya emahlweni.

Mufundhisi Tlhomandloti i munhu wo tshembeka laha a tshamaka kona kambe ku ni ku cinca evuton'wini bya yena. Ku tshembeka ka yena ku wisiwa hi ku hluvuriwa ka mufundhisi Nyiko nguvu ya vufundhisi endzhaku ko oswa na N'wa-Mdanisi. Loko Nyiko a nga si hluvuriwa nguvu leyi hi twa a ku:

Vuphukuphuku byi hambanile ni vubihi,
marito layo biha ya hambanile ni swendlo
swo biha. Hikwalaho ka vumbhoni lebyi
nga kona nandzu lowu a ku na ndlela le-
yi nga endlaka leswaku Nyiko a nga xupu-
riwi, hambileswi ndzi nga voniki lexi nga
vavisaka loko hi nga n'wi rivalela. Nyiko

wa ha ri xihlangi, vutomi bya yena hi byi
langutele leswaku bya ha lehile; loko ho
n'wi rivalela vukriste byi hava khombo;
loko hi n'wi hluvula nguvu ya vufundhi-
si lavatsongo ni tiko va nge dyondzisiwi
nchumu (p.48).

Mavonelo lawa ya kombisa ku tsana ka mufundhisi Tihomandloti hikwalaho ka futa leri ri
endliweke hi mufundhisi Nyiko hambileswi hi tlhelo rin'wana swi ngo kombisa ku va a
n'wi yimelela ku ve wa swi vona leswaku leswi a nga swi endla i xidyoho emahlweni ka
Xikwembu.

Nyiko yena u landzelele mikondzo ya tata wa yena hikuva u tekile Mutsonga no tlhela a
dyondzela vufundhisi. Hi vona ku tsana ka mufundhisi Nyiko loko a ta va a rhandzane
na N'wa-Mdanisi loyi a ri mukriste wa kereke ya yena. Loko mufundhisi Nyiko ri n'wi
xerile eka N'wa-Mdanisi hi twa a byela nsati a ku:

Manana Munene, mana wa vana va mina,
nkatanga, ndzi khongelele, ndzi endlele xi-
khongelo; ringeta ku ndzi kutsula emalanga-
vini ya ndzilo lowu ndzi ngheneke ka wona,
ndza tshwa, ndza pfurha – ndzi wele endze-
ni ka khele ra tihele – ndza ha hanya laha
misaveni (p.46).

Marito lawa ya kombisa ku tsana ka mufundhisi Nyiko no tisola eka vubihi lebyi a nga
byi endla. A ku helangi masiku mangani N'wa-Mdanisi a biha emirini, leswi nga fikela

laha mufundhisi Nyiko a hluvuriwaka nguvu ya vufundhisi. Ku hluvuriwa ka Nyiko nguvu swi n'wi tsanisile swinene laha a pfa a vulavula hi mbilu a ri yexe a ku:

Vutomi bya mina byi phasaphasiwile hi mahiri ni ku hamboloka ka munhu wa xisati. Ehenhla ka sweswo ndzi herisile ku xaniseka ka vutomi bya maxangu (p.50).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsana ka Nyiko hikwalaho ko ti kuma N'wa-Mdanisi a n'wi ongile ku kondza va rhandzana. Ku oswa ka mufundhisi Nyiko Tlhomandloti xikan'we na ku tshembiwa swinene hi tata wa yena hi swona leswi nga n'wi wisa exitulwini xa vufundhisi lexi a nyikiwile xona.

Hi tlhela hi vona ku tsana ka mufundhisi Tlhomandloti loko n'wana wa yena Nyiko a ti dlayile hi ku nwa mhondzo. Hi siku leri Nyiko a nga lahliwa hi rona ku komba leswaku rifu ra n'wana wa yena a ri n'wi tsanisile, hi twa mufundhisi Tlhomandloti a ku:

Miehleketo ya yena a yi hamboloxiwile hi tihanyi ta huvo ya kereke ni ku khata hi ku komba leswaku va ni matimba yo humesa moya wa munhu emirini wa yena. Leswi na mina ndzi nga xirho xa huvo yoleyo yena a nga swi tivanga leswaku tatana wa yena loyi a nga xikarhi ka vadlayi va yena u ta n'wi endla mudyandzhaka (p.52).

Mbulavulo lowu wu kombisa ku tsana ka mufundhisi Tlhomandloti leswaku lava va nga n'wi hluvula nguvu ya vufundhisi hi vona lava va nga vanga rifu ra Nyiko.

Mufundhisi Tlhomandloti u languteka rifu ra n'wana wa yena Nyiko ri n'wi tsanisile hikuva mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

U tshamile kwalaho nkarhi wo leha a
a ri karhi a vona ku hundzuluka ka ntu-
mbuluko; hi nkama wolowo a twa leswa-
ku na yena wa hundzuka, wa famba. U
te loko a ehleketa ku ya hlangana na Nyi-
ko wa yena – Hiloko a n'wayitela, a n'wa-
yitela, a n'wayitela. Loko N'wa-Basana a
ta ta n'wi landza a a ha n'wayitela-kambe
a a titimele khale (p.53).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsana loku mufundhisi Tlhomandloti a ri na kona hi rifu ra n'wana wa yena Nyiko hikwalaho ka swona na yena u dlaye hi mbitsi ya ku fa ka n'wana wa yena.

3.3.2 *Byi n'wi khele matluka*

Eka tsalwa leri hi vona mufundhisi Pfumela loyi a ri mufundhisi wo tiyimisela no tshembeka evukristeni bya yena, kambe a hetelela hi ku tinghenisa evudyoheni hi ku rhandza mali laha a nga ti kuma etinghenise eka ntlawa wa ku xavisa swidzidziharisi lowu a wu tiviwa hi vito ra “Mafia” kumbe “The holly service”

Hi vona ku tsana ka mufundhisi Pfumela eka tsalwa leri ra *Byi n'wi khele matluka* laha mutsari a swi paluxaka hi ndlela leyi:

Ripfalo ra mina ra nyekanyeka. Ndzi kombela mi ndzi nyika nkarhi wo sungula ndzi hluta byo-ngo. Phela loko vanhu va kereke vo swi nuheta, va ta ndzi tlhava hi foroko va ndzi cukumeta e-handle ka kereke (p.5).

Marito lawa ya komba ku tsana ka mufundhisi Pfumela na ku kanakana ku va a joyina ntlawa wa vumafiya. Nsati wa mufundhisi Pfumela yena Gavaza a sungula ku swi vona leswaku nuna wa yena ku na mhaka leyi yi n'wi dyaka embilwini, kambe a nga laveki ku yi humesela erivaleni. A tala ku byela nsati leswaku i swikweleti swi n'wi ehleketisaka ngopfu. Mufundhisi Pfumela hi twa a hlamula nsati hi ndlela leyi loko a ri karhi a n'wi konanisa:

Swa mina swikweleti swi navile. Swi tlula muholo wa mina hi kanharhu. Phela leswi i ku tiveka eka xiyimo xo phewa evuton'wini. Vutomi bya ndzi pyamela hi-kwalaho ka makwanga (p.8).

Marito lawa ya paluxa leswaku mali leyi a hola yona a yi ri yintsongo naswona swi endla leswaku a nga koti ku fundziwa hikwalaho ka mali leyi a yi kumaka eka ntirho lowu wa vufundhisi. U ya emahlweni a byela nsati a ku:

Famba u ya ndzi veka exikhongelweni, byongo
bya mina bya vila, timhaka ta misava ti endla nso-
hensohe emiehleketweni yanga. Swikweleti swi
ndzi hundzula dabadaba ra vahanyi (p.8).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene leswaku ku pfumaleka ka swa le mandleni a ku tsanisa mufundhisi Pfumela. Swa tikomba leswaku hlamulelo ra yena i ra munhu loyi a ri na ku navela ku va eka ntlawa lowu wa “The holy service”. A swi tikomba leswaku mali leyi mufundhisi Pfumela a yi kuma eka ntirho wa yena wa vufundhisi a yi nga n’wi enerisi hikwalaho a vulaka leswi:

Laha ntirhweni wa vufundhisi a ku na mali,
mali yo tata xigwitsirisi hi swilovolovo a ndzi
na yona. Hambi ho lava ku engeteriwa hina
vafundhisi a swi endleki hikuva a hi pfumele-
riwi ku toyitoya (p.10).

Marito lawa ya kombisa ku tsana loko a ehleketa mali leyi holeriwaka yona tanihi vafundhisi. Ku navela ka yena a ku ri ka vanhu lava a va kuma mali hi vuxisi a rivala leswaku siku rin’wana swi ta va yisa eku loveni. Mufundhisi Pfumela u swi hlamusela Gavaza hi ndlela leyi:

Vona timovha leti a fambaka hi tona. U
famba hi timovha ta manyunyu. Hina
vambuyangwana ha ha ba hi milenge
ya ka Yesu. Kasi hina hi hanyaka hi ri-

koko ra xilondza laha xikandzeni xa dya-
mbu hi lo dyoha yini? Van'wana vanhu
va vempfame eswidziveni swa mafurha.
Hayi! Misava leyi ya hlawula. Hina va-
n'wana hi to tshama hi ri swifofoloti swa
misava (p.10).

Ntshaho lowu wu kombisa ku ka a nga ha tiamukeli eka ntirho lowu a nga tihlawulela wona no komba ku va kule evukoneni bya Xikwembu hikuva ku sukela loko ntlawa wa "The holy service" wu tihlanganisile na yena, xa yena a ku ri ku tikuma a ri na mali na hinkwaswo leswi vanhu lava va nga na mali va nga na swona. Ku tsana ka mufundhisi Pfumela a ku vilerisa nsati wa yena hi mikarhi yo tala na ndlela leyi vafana lava vamamafiya a va tisa swona a sungula ku va ehleketela swo biha hikwalaho hi twaka Gavaza a ku:

Hi mpfhuka mi va munghana wa vafana
lavaya, ndzi vona vutomi bya n'wina byi
teke nxangu yintshwa (p.16).

Hi vona mufundhisi Pfumela hi ku rhandza swilo swa misava a sungula ku navela vanhu lava nga na swa vona kambe va nga riki vakriste, laha a navelaka ku fana na vona kambe a rivala leswaku vona a hi vahlawuriwa va Xikwembu. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Swo ka swi nga ndzi khomi kahle, vona
swidakwa swi fumile, hina hi vulaka rito
ra Xikwembu a hi nchumu, ho nun'hwa

ho mbvee! (p.11).

Marito lawa ya komba ndlela leyi vafundhisi va nga swisiwana ha yona. Hi twa mufundhisi Pfumela a ya emahlweni a vula leswi:

Loko va fika vafana lavaya, ndzi ta pfumela.
Lexi xi ndzi tiyisaka nhlana i xin'we, hileswa-
ku jaha leriya va nge i Tshovansimbi, i mua-
kelani wa hahani wa mina. Ku nge vi na vu-
xisi kwalaho. Hayi! Ndzi karhele ku funenge-
la nkumba wa vusiwana, manana na tatana va
lo kala va mitiwa hi misava va nga ri na swa
vona. Ndzi lava leswaku loko ndzi ya etlela
endlwini ya makumu, ndzi suke ndzi khapu-
rile mafurha (p.11).

Marito ya ntshaho lowu ya kombisa swinene leswaku mufundhisi Pfumela a ri karhi hi swintsongontsongo a huma etintswalweni ta Xikwembu hikwalaho ko navela swilo swa manyala.

Loko mufundhisi Pfumela a ta va a joyinile ntlawa wa vumafiya u tikomba swa yena swi sungula ku n'wi khulukela, laha a sungula no tinyungubyisa hi swona na le ndlwini ya Hosi loko a chumayela nhlengeletano a rivala leswaku swi tsariwile ebukwini ya Xikwembu leswaku munhu u ta hanya hi swa nyuku wa yena. Hambiloko a ta va a joyinile ntlawa lowu ku tsana ka mufundhisi Pfumela a ku nga fambeli kule na yena kambe matsanele ya yena a yo nyanya. Hi twa loko mufundhisi a byela Madlayisani loyi a ri un'wana wa ntlawa wa "The holy service" a ku:

A byi phahanga tolo, ndzi ve na nkelunkelu
lowukulukumba swinene. Loko a ku u lava
ku pfula, a ndzi tsemeke rhumbu. Ni sweswi
matsolo ya mina ya ngundlangundla (p.34).

Ku ya hi nhlamuselo leyi swi ti komba swinene leswaku mufundhisi Pfumela a nga ha
kumi ku rhula evuton'wini hambileswi a nga kuma mbhovo wa xinkwa hikuva ku tsana a
ku tshama ku ri kona emutini wa yena.

Mufundhisi Pfumela u tihlawulele ntirho lowu nga n'wi vangela ku getsela ka meno eku
heteleleni hikuva ku tsana ka yena a ko ya ku ya emahlweni, laha swi vangiweke hi ku
rhandza swilo leswi nga pfuneki nchumu, leswi swi nga koxa vutomi bya nsati wa yena
Gavaza. Mufundhisi Pfumela u swi vekisa leswi:

Nsati wa mina papaya! Rifu ri n'wi mitile.
Hakunene misava yi dya swo olova. Tilo
ri ndzi werile xaka ra mina (p.38).

Marito lawa ya kombisa ndlela leyi mufundhisi Pfumela a twaka ku vava ha yona
hikwalaho ko lahlekeriwa hi murhandziwa wa yena Gavaza. Rifu ra nsati wa yena ri
vangiwa hikwalaho ko tikuma a endla manyala na swigevenga leswi ku nga swona swi
nga tlhela swi duvula nsati wa yena hambileswi a swi nga lavi yena. U ya emahlweni
mufundhisi a ku:

Misava leyi a yi na ntlharhi. Vonani nsati
wa mina, u yile a ya etlela na vakokwana

wa yena swi nga fanelangi. A ndza ha ri
na nsati. Heyi! Vufendze byi ni hakelo
yo bava ku tlula muthotho wa nyonghwa
(p.47).

Ku ya hi marito lawa swi le rivaleni leswaku mufundhisi Pfumela u tsanile hi ku lahlekeriwa hi murhandziwa wa yena, no tisola eka ntirho lowu a tingheniseke eka wona hikuva hakelo ya kona a sungula ku yi vona kambe a chava ku tshika ntirho lowu, a chava leswaku vafana lava a tirhisana na vona va nga ta n'wi dlaya. Hambiswiritano, mufundhisi Pfumela u ringetile ku lava ku hambana na ntirho lowu loko a ta va a twile leswaku Masirheni u duvuriwile hi maphorisa, hikwalaho hi twaka a ku:

Ntirho lowu wu sungula ku ndzi tsema nhlana.
Swi ri hi le khombyeni. Hayi! (A hlakahla nhlo-
ko) Misisi ya mina ya tsuvuka. Ntirho lowu wu
tikomba wu taleriwe hi mitwa ni mahlwehlwe, le-
swi Masirheni a landzeke vakokwa va yena. Ku
ta landzela hina, mbilu ya mina yi tlulatlula bya
hanci ya mujaho. Rifu ra Masirheni ri ndzi khi-
nya moya wa nsusumeto wo ya emahlweni ni
ntirho lowu. Vatsonga va ri ' Nyoka yo yi vona
a yi lumi', leyi yi ta hi luma hi yi vonile. Swa a-
ntswa hi phula byi hola hi nga si hlolela hi swa
misava. Phela hi le khombyeni (p.48).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mufundhisi Pfumela a karhele hi ntirho lowu hikuva ntsako a nga ha ri na wona handleko tshama a chuhile ntsena. A a sungula ku swi vona leswaku ndlela leyi a yi hlawuleke yi n'wi yisa eku loveni. Mufundhisi Pfumela a

pfumala ku rhula hikwalaho a sungula ku tsundzuka Muvumbi ku ve loko a sungula ntirho lowu wa yena wa vumafiya a ehleketa leswaku u ta dyela, kambe wa swi vona leswaku swi fana na ku ticelela u ri karhi u hanya. Hi twa a sungula ku khongela a ku:

Yehovha, ndzi kombela leswaku u ndzi hume-
sa ephungulweni leri ndzi nga eka rona. A ndzi
na ndlela, ndzi fikile evugima-musi bya vuehleke-
ti, ndzi halata mihloti vusiku ni nhlikanhi. Nsati
wa mina va dlele hikwalaho ka mitirho ya mina
yo hambuka. Namuntlha a ndza ha ri na nsati.
Mhaka yo pfumala nsati ya ndzi dya, namuntlha
ndzi lale bya nsuma ya vuxika hikwalaho ko dla-
yeriwa nsati. Ndza kombela wena Yehovha wa
mavandla, ndzi thove mbilu ya mina. Ndzi kombe-
la u ndzi nyika mano yo tlomuka eka majoko lama
yo vava, loko ndzi pfumela, a ndzi ku ndzi ta dya
mafehlefehle ntsena. A ndzi nga swi tivi leswaku
ndzi rhamba rifu leswaku ri ta kukuta murhandzi-
wa wanga Gavaza. Ndzi kombela mano Yeho-
vha leswaku ndzi ta kota ku phunyumuka eka
ntlango lowu wa thyaka (p.48-49).

Xikhongelo xa mufundhisi Pfumela xi kombisa ku tsana, ku vilela na ku twa ku vava tanihi leswi a swi vonaka leswaku ntirho lowu wa yena wu n'wi dlayele nsati naswona swi nga endleka wu koxa na vutomi bya yena.

Maendlelo ya mufundhisi Pfumela ya fikile etindleveni ta vakulukumba va kereke laha va nga ringeta ku n'wi tshunelela ku kota ku n'wi tsundzuxa kambe o luma xitshindza a kaneta leswaku yena u wela eka ntlawa wa "The holy service". Ku kaneta ka yena a ku pelelanga hi dyambu a nga si kumiwa hi maphorisa na swipitikopo loko a huma eposweni ku landza tiphilisi leti a ti hoxiwe na tiBibele. Hi twa mufundhisi Pfumela hi rito ro titsongahata a ku:

(A ri karhi a rhurhumela, a tshavatanisa na nomu)
Ndza...kombela, mi nga ndzi bohi. Ndzi ta khandzi-
ya vhene hi ndzexe (p.56).

Marito lawa ya kombisa vutoya bya mufundhisi bya ku chava maphorisa kasi loko a ha endla manyala ya yena a nga ehleketi leswaku a nga tshuka a kumiwile. Mufundhisi u ya emahlweni a ku:

(Mihloti yi ri karhi yi halaka) Yoo! Hakunene swa rivala a swi orhi ndzilo. Hi mina Jackson Pfumela, loyi a hundzuriwaka bolo xana? Vamanana va kereke a va ndzi twela vusiwana. Kambe ... Maboko na Vugerere a va tikomba va ba swivuvutani etimbilwini ta vona. Ntirho wa vufundhisi wu xaxile, a swa ha lavi thoci sweswo. Vanhu va kereke va ta ku yini? Ku twa leswaku ndzi hoxiwe endzhu-tini hikwalaho ka mahanyelo yo vindluka. Yoo swi ta hundzuka xihlekiso etikweni (p.57).

Marito lawa ya kombisa ndlela leyi mufundhisi a tsane hi yona tanihi leswi se a ri n'wi xeke kambirhi laha a ehleketa lava va nga tshama va n'wi tsundzuxa leswaku va nga va hlekela etimbilwini. Leswi swi vangwa hi ku va a tiendle n'waninginingi ma ka tindleve.

Hikwalaho ka vubihle byi a byi endleke mufundhisi Pfumela u gweviwe malembe yo ringana makumembirhi. Loko a ta va a gweviwile hi twa a ku:

Vafana va ndzi petile ekhotsweni, vona va
tumberile, va ta sala va dya mafehlefehle,
mina ndzi ri karhi ndzi cina ngoma ya ti-
mbyana (p.58).

Mufundhisi Pfumela u tsanile, wa swi vona leswaku vutomi byi n'wi khele matluka hi ku ka a nga hanyi hi ntiyiso a ri karhi a vuriwa muhlawuriwa wa Xikwembu.

Ku tsana loku ka vafundhisi a hi ku voni la ka matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka* ntsena, kambe ku na matsalwa lama ya seketelaka ku tsana loku. Eka tsalwa ra *Tinhlolo ti hlolela vinyi* hi kuma mufundhisi Xandlani loyi a tshembe hi vakriste va yena kambe yena a nga tshembekanga hikuva a faya miti ya vanhu loku vinyi va yona va ha ye exilungwini. Loko Makhaveni a nga si tlhelela exilungwini u rhume nsati wa yena Ramayisela leswaku a ya kombela mufundhisi leswaku a ta n'wi endlela xikhongelo a nga si famba, kasi mufundhisi Xandlani a vhele a kuma mbhovo wo nghena hi wona. Mufundhisi u giderise xisweswo kambe swi kale swi ya fika etindleveni ta nuna wa Ramayisela. Makhaveni a nga hlwelanga ku kombela entirhweni leswaku a ta tivonela hi ya yena mahlo. Makhaveni u kume mufundhisi Xandlani a ri emutini wakwe hikwalaho hi twaka mutsari a ku:

Kasi Xikwembu xi lahla ni vafundhisi ke? Hakunene xi n'wi lahlile. Endlwini ya Khaveni hi le “ Mugavava! “ A ndzi ngo Makhaveni u khongeleriwile leswaku a ta vuya endzhaku ka tin'hweti tingaritingani, sweswi a ku si hela na tinharhu. Se i ncini lexi nga endlekaka handle ko mufundhisi a ti vusa, a ndzi ku u ta tlhela a khongela a kombela ku rivaleriwa ka n'wana wa Xikwembu (Chauke, 1991:40).

Ntshaho lowu wu kombisa ku tsana ka vafundhisi loko swi ta eka ripfumelo ra vona laha swi ti kombaka swinene leswaku na mapfalo a ya ha ri kona eka van'wana va vona handleka ku ehleketa ku endla manyala ntsena. Mutsari u ri:

Loko ku ri ya mufundhisi yona, futhi se a yi switolevele; a o n'wayitela kunene a ku gaa ehenhla ka mubedwa! (Chauke,1991:40).

Marito lawa ya kombisa ndlela leyi mufundhisi Xandlani a tolovele ha yona muti wa Makhaveni laha a nga ha chavi nchumu loko a ri eka wona hikuva a tiva leswaku n'wini wa muti a nge hatli a vuyile exilungwini.

Loko Ramayisela a vone nuna a nghena u lo fayekela hi nghilazi leyi a kele mufundhisi mati hi yona laha Makhaveni a nga vhela a swi vona leswaku ku na mhaka hikuva loko nghilazi yi fayekile nsati wa yena u tsutsumele endlwini naswona mutsari u vula leswaku a nga ambalanga nchumu. Mufundhisi Xandlani a tumbetiwe ehansi ka mubedo kasi

loko ku ri Makhaveni u lo sungula ku konya onge hi loko a vuyise hi mavabyi. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

Lexi yena a nga xi endlaka hi nomu lowu i
ku nghena ehansi ka mubedwa a ku whi!
Mufundhisi u tlurile ku fana ni socha ra mi-
xalapunga, a rivala leswaku no ambala a
nga ambalanga, a nghena lomu a byeriweke
kona hi xihatla xo tlula ni xihatla. Kona a fika
a ntluntlamama kunene a ku duu! Ripfalo ri
n'wi nghenise endzeni ka saka tanihi xima-
nga loko munhu a xi nyikiwile a fambe na-
xo ku xi dlaya (Chauke, 1991:41).

Marito lawa ya kombisa leswaku mufundhisi Xandlani a ri n'wi xele kambirhi, vutlharhi byo faya miti ya vanhu a byi n'wi xaxerile kambe a ku lo sala gome na tingana ntsena. Vutlhari a byi n'wi nghenise ethyakeni hikwalaho hi twaka mutsari a ku:

U lo ntotonono ehansi ka wona mube-
dwa wa vanhu! Vanhu va nga ta fa va
fela thyaka (Chauke, 1991:42).

Ku ya hi marito lawa mufundhisi Xandlani a nga ha tivi timhaka ta yena hi ku chuha hikuva a nga tivi leswaku loko Makhaveni a n'wi kuma u ta endla yini hi yena.

Makhaveni u rhume nsati ku ya vitana mufundhisi leswaku a ta n'wi endlela xikhongelo kambe nsati a sindzisa leswaku a yisiwa etin'angeni kambe Makhaveni a ala. Loko a ta va a n'wi landzile u vuye na nhlamulo ya leswaku mufundhisi a nga kona kambe nuna a sindzisa leswaku a landza nhloko ya xikolo na nsati wa yena xikan'we na nsati wa mufundhisi. Loko Makhaveni a byela nsati ku ya eka mufundhisi Xandlani, mufundhisi a ri ehansi ka mubedwa. Mutsari u ri:

Mufundhisi u le hansi ka mubedwa, onge
a ngo: 'yoo!' A nga dzuki a nga dzuki u ri
tanani mi ta vona. Hi Xitsonga xa Gwambe
na Dzavani hi ri: "U lo mbyinya, u fana na
noyi"(Chauke, 1991:43).

Marito lawa ya kombisa ndlela leyi mufundhisi Xandlani a chuhise xiswona hikwalaho a tikumaka a badlha na nyuku. Mutsari u n'wi fananisa na noyi loyi a nga xwela emutini hikuva na yena mufundhisi a nga ambalanga nchumu emirini.

Ramayisele u swi vonile ku ku jika endleleni a nga fiki a swi pfuni nchumu hikuva nuna wa yena a languteka a twa ku vava swinene naswona a sindzisa leswaku hambiloko mufundhisi a nga ri kona ku landziwa nsati wa yena na nhloko ya xikolo xikan'we na nsati wa nhloko ya xikolo. Hakunene Ramayisele u kanye mbilu a va landza laha na vona va nga hatla va fika hi ku twa leswaku Makhaveni i phulani phulani. Loko va fikile Makhaveni u kombele leswaku va tlakula ntarasi va veka ekusuhi na fasitere leswaku a ta bela hi moya. Makhaveni a swi ehleketa leswaku ehansi ka mubedo ku nga va ku ri na munhu hikuva eka tikamara letin'wana a hundze a hlometela a nga si ya nghena ekamareni ra yena. Loko a ri Ramayisela a nga yimi na tona ta ku tlakuriwa ka mubedwa, a vula leswaku wa tika, swa antswa va n'wi huhutela moya kunene hikuva moya wo huhuteriwa wu antswa swinene. Mutsari u hlamusela a ku:

Tatana mufundhisi se u huma ni mihloti
ehansi ka mubedwa loko a twa mhaka yo
tano, a nga tivi lexi a fanelaka ku xi endla.
U khongela ntsena leswaku mhaka ya Ra-
mayisela yi pasa, ta matarasi ti tshikiwa
(Chauke, 1991:45).

Ku ya hi nhlamuselo leyi, mutsari u kombisa ku tsana ka mufundhisi Xandlani loyi a tsundzuka na xikhongelo hi ku vona timhaka ti n'wi biherile, a rivala leswaku na yena ku va a ri ehansi ka mubedwa a ku ri ku faya muti wa Makhaveni. Hakunene va kumile mufundhisi a nga ambalanga nchumu. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi

Loko lavan'wana va ku kelu mahlo na vona
va sungula ku rila va tipfala mahlo. Ku sala
nhloko ya xikolo a tikhome rihlaya. Mufundhi-
si yena a lo mbyinya, xi fayekile xiputsa xa tinsi-
kiti, ya mirile mavele lama byariweke ni vusiku
vanhu va nga ma voni (Chauke, 1991:45).

Hi marito lawa mutsari u kombisa leswaku hinkwaswo leswi mufundhisi a swi endla exinyamini a ti byela ku a nga voniwi a swi humele erivaleni hikuva lava a nga lavi va swi tiva hinkwavo a va ri kona, hikwalaho a ko va saka ra tingana eka mufundhisi Xandlani. Makhaveni u pfuke a tshama a kombisa leswaku u horile, a va byela leswaku mufundhisi Xandlani a ku ri yena xidlayi xa yena. U vule leswaku yena wansati wa vavanuna vambirhi u hava hikwalaho u nyiketa Ramayisela eka mufundhisi Xandlani leswaku a va nsati wa yena; u tlhele a rhuma nhloko ya xikolo leswaku a ya tivisa

vakulukumba va kereke na ku ya tivisa va ka va Ramayisela. Makhaveni u lave na xuma lexi a nga lovola Ramayisela hi xona eka mufundhisi Xandlani. Nhloko ya xikolo u ringete ku lava ku hlamula kambe a miyetiwa a byeriwa leswaku a miyeli a nga si byeriwa timhaka ta yena. Tanihi leswi a swi tiva leswaku na yena hi un'wana wa lava a va sala va hlayisa muti wa Makhaveni loko a ha ri exilungwini, u lo vhela a timiyelela kutani a va byela leswaku va famba ku katsa na Ramayisela hikuva Makhaveni a nga ha lavi ku n'wi vona emutini wa yena. Mutsari u ri:

Mufundhisi u lo goo, onge u lo bolela hi mbe-
wu. A a petse ni nhamu wonge i xigwama-
tshukuku mbuya! Hi byebyiya, byi rhangisa-
nile ku yiwa eka mufundhisi (Chauke, 1991:48).

Marito lama ya komba ndlela leyi mufundhisi Xandlani a terisa vusiwana ha yona tanihi mufundhisi loyi a nga tiveki timhaka ta yena. Va fikile va teka movha wa mufundhisi va ya laha Makhaveni a va rhume kona kambe mufundhisi a nga yanga u vule leswaku a nga tiphini. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi: "Yena u kombele ku sala, hikuva nhloko ya yena ya pandza swinene; naswona miri wa yena wu fomanile" (Chauke, 1991:49).

Mutsari u ya emahlweni a vula leswi:

Loko a ri yena mufundhisi u te loko a
ehleketa leswaku Makhaveni u te ri u
lava yini eka yena; a ehleketa ku ya ti-
vukula emahlweni ka vatatana va kere-
ke; a ehleketa ku ya rhurhiwa ntirho;

a tlhela a ehleketa ku hlongoriwa ku fana ni mbyana, a sungula ku penganyana; a pfuka exikarhi ka vusiku a tshama kunene (Chauke, 1991:52).

Marito lawa ya hi kombisa leswaku mufundhisi a nga ha nandziheli hi vutomi hikwalaho ko tshama a ri ku ehleketeri hi ku hluvuriwa ka yena nguvu ya kereke na ku u ya hlamula yini eka vakulukumba va kereke tanihiloko va tiva a tshembekile. Mutsari u kombisa na leswaku vurhongo a nga ri na byona hikwalaho a pfuka a tshama na vusiku. Mufundhisi u byele nsati leswaku va fanele ku pfuka wa ha ri mixo va longa leswaku va ta ya tshama eKaapmuiden kambe loko a lava ku sala a sali. Nsati wa yena u arile a vula leswaku swa antswa a tlhelela eka vona na vana va yena. Mufundhisi Xandlani u fambise sweswo a siya ndyangu wa yena hikwalaho ka vuoswi.

Hi tlhela hi seketela ku tsana ka vafundhisi hi tsalwa ra *N'waninginingi ma ka tindleve* laha hi kumaka mufundhisi Nkuna loyi a tinyiketerile ku fambisa ntirho wa Hosi kambe loko Phatimana a ta va a lave hi maphorisa u tsutsumele ekerekeni laha mufundhisi Nkuna a nga fika a n'wi kuma kona. Phatimana u kombele leswaku mufundhisi Nkuna a n'wi tumbeta leswaku maphorisa ya nga n'wi khomi. Mufundhisi Nkuna u ti kombise ku tsana ka yena hi ku tumbeta Phatimana loyi a ri xigevenga hikwalaho hi twaka mutsari a ku: "A hi fambe phela, a hi fambe ndzi ta ya ku tumbeta le ndlwini ya mina" (Thuketana, 1978:170).

Mutsari u ya emahlweni a ku: "A va nga ku voni, ndzi ta ku sirhelela". (Thuketana, 1978:170).

Eka marito lawa hi kota ku vona leswaku mufundhisi Nkuna a tsandzeka ku yimela timhaka ta yena, tanihiloko a hanya hi ntiyiso a ku ri yena loyi a fanele ku va a vitane maphorisa, ku endlela ku herisa vugevenga etikweni. Phatimana u kombele mufundhisi Nkuna leswaku a n'wi lomba rhoko ya nsati wa yena leswaku vanhu va ta ka va nga n'wi tivi. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

Kunene a kala a ehlela endlwini ya yena a ya
vuya ni rhoko ya nsati wa yena ni duku a ta swi
nyika Phatimana (Thuketana, 1978:170).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku ka mufundhisi a nga ri na ku hlonipha swilo swa nsati wa yena hikuva u ya teka rhoko ya nsati ku fihla xigevenga. Ku ngenisa ka yena Phatimana endlwini swi endle leswaku a nyandlamela a ya yiva sudu, bege ya ku rhwala tibuku, nhonga, manghilazi ya mahlo ni xihuku xa mufundhisi leswaku loko a ambale swona vanhu va nga n'wi tivi. Loko mufundhisi Nkuna a lo hatla a vitana maphorisa ingi Phatimana swilo leswi a n'wi tekeleke swona a nga swi tekanga, kambe leswi swi humelela hikwalaho ka ku fihla xigevenga endlwini ya yena.

3.4 Nkatsakanyo

Vatsari va paluxile vutshila bya vona hi tlhelo ra ku tsana ka vafundhisi eka matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka*. Vatsari va kombisile hi laha vafundhisi va waka hakona entirhweni wa vukhongeri hikwalaho ka ku rhandza swilo swa misava.

NDZIMA YA 4

4.1 Mikongomelo ya matsalwa lama

4.2 Manghenelo

Nkongomelo eka tsalwa i mhakankulu leyi tsalwa ri vulavulaka ha yona. I hungu leri mutsari a nga na rona, ku nga leri a tsakelaka ku ri hundzisela eka vahlayi hi ku tsala. Hungu leri mutsari a ri tsalaka hakanyingi ri nyika vahlayi dyondzo yo karhi leyi nga pfunaka eka vutomi bya vona.

Mhakankulu kumbe mongo wa tsalwa wu humelerisiwa hi ximunhuhathwankulu hambiloko ku kumeka mikongomelo yo tlula wun'we eka tsalwa ri ri rin'we. Swiendlo swa xona swi ta va leswi nyikaka dyondzo eka vahlayi. Hi laha mutsari a kombisaka nyiko ya vutshila hi ku tumbuluxa tsalwa leri nga ni swimunhuhathwa leswi nga ni swiendlo leswi khorwisaka vahlayi laha swiendlo swa vona swi vaka leswi endliwaka hi vanhu lava va hanyaka hakunene.

Ndzavisiso lowu wu kongomisiwa eka ku xopaxopa ndlela leyi vafundhisi va paluxiwaka ha yona eka tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka*. Vatsari lava va kumeka va ri na nyiko ya vutshila loko swi ta eka ku humelerisa matsalwa ya vona. Hi nga si paluxa mikongomelo ya matsalwa lama, hi ta rhanga hi nyika tinhlamuselo ta rito leri ra nkongomelo. Cohen (1973:198) u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi: "the essential meaning or main concept in a literary work".

Roberts (1993:387) u ri: “the major or central idea of artistic work”.Kasi Wellek na Warren (1978:21) va hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi: “The theme is the principal phenomenon which underlines a discussion”.

Hi ku ya hi tinhlamuselo leti, nkongomelo i mhakankulu leyi mutsari a lavaka ku yi hundzisela eka vahlayi leswaku va kuma dyondzo. Heese na Lawton (1968:126) va vula leswi hi nkongomelo:

Is the central idea, the basic issue with which the novelist is concerned, and on which he comments through the medium of his story and his plot.

Ku ya hi ntshaho lowu nkongomelo i hungukulu ra tsalwa laha hungu ra kona ri paluxiwaka hi xitori ni kungu ku ya hi leswi a nga na swona emiehleketweni ya yena. Roberts (ibid) u ya emahlweni a hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi:”...a brief “mindful” on any particular subject, ... it presents the subject in several of its various aspects.

Nhlamuselo leyi yi vula leswaku nkongomelo i mbilu ya tsalwa kumbe hungukulu ra rona leri ri paluxiwaka hi swiphemu kumbe swiyenge swa rona swo hambana. Lenake (1982:19) u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi: “...theme refers to the underlying idea of the poem”.

Ku ya hi nhlamuselo leyi nkongomelo swo vula ku kongomisa eka miehleketo ya xitlhokovetselo xo karhi. Marivate eka (Nkuzane 1996:131) u ri:

...theme...should be a short, accurate

and forceful presentation, well contrived as a totality or unity. A theme should not ramble in anyway but should be clearly united around a dominating central thought.

Ku ya hi Marivate nkongomelo wu fanele ku va na mavonele kumbe miehleketo ya ntikelo wa mutsari hikwalaho wu fanele ku va wu kongomisa eka mhakankulu yo karhi handle ka ku va wu jikajika wu nga twisiseki. I ntirho wa muhlayi wa tsalwa ku va a kota ku vona mhakankulu leyi ku nga yona nkongomelo wa xitsariwa xo karhi.

Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku nkongomelo i hungunkulu leri mutsari a ri byelaka vahlayi va tsalwa rolero. Hungu leri ri tala ku humeseriwa erivaleni hi muxopaxopi kumbe muhlayi hi ndlela yo kongoma kumbe yo ka yi nga kongomi.

Ku ya hi vutshila bya Mtombeni na Malungana mayelana na matsalwa ya vona, ku nga wona lawa ya nga hlawuleriwa ntirho wa ndzavisiso lowu, mikongomelo yi ta kaneriwa hi ndlela ya ku xopaxopa swimunhuhatwa.

4.3 Nkongomelo wa *Mibya ya Nyekanyeka*

Nkongomelo wa tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* i ku kombisa leswaku a swi olovi ku va munhu a lawula vutomi byi va leswi yena a byi lavisaka swona. Mufundhisi Tlhomandloti u navela leswaku vana va yena va hanyisa leswi yena a hanyisaka swona. Loko ku navela ka yena ku nga vi xiswona hi vona a fa hi mbitsi.

4.3.1 Swimunhuhatwa

Swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi hlayile kambe ndzavisiso lowu wu ta hlawula swi-ngari swingani. Xikombiso: Mufundhisi Tlhomandloti, Madambi, Nyiko, N'wa-Basana na N'wa-Mdanisi.

4.3.1.1 Mufundhisi Tlhomandloti

Mufundhisi Tlhomandloti hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa leri ra Mibya ya Nyekanyeka. Mufundhisi u kombisiwa a ri na mahanyelo lamanene naswona a ri munhu loyi a tsakelaka ntiyiso ni vutihlamuleri evuton'wini bya yena. Mufundhisi i munhu wo tshembeka etikweni ni le ka vakriste va yena. I munhu wo tshama a basile a tlhela a va mutsundzuxi eka tiko leri a tshama eka rona. Hi twa mufundhisi Tlhomandloti a byela Cheyeza loko a ta kombela ku layeriwa n'wana a ku:

Leswi hi nga swi endlaka hina vatswari i ku tshama
hi ri karhi hi va dyondzisa ku tlhandluka ni ku enta
ka vutlhari hi ku va tsheketela swa khale leswi vo-
nisaka ntamu wa vutlhari (p. 3).

Ku ya hi marito lawa munhu u kota ku swi vona leswaku mufundhisi i munhu wo rhandza leswaku vana va vona va va na mahanyelo lamanene. Mufundhisi Tlhomandloti i munhu wo tshemba leswaku vutomi munhu a nga byi cinca byi va leswi yena a byi lavisaka xiswona hikwalaho hi vonaka a vilela hi mahanyelo ya vana va yena. Mutsari u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Loko Madambi, mativula ya hina a o fana na Nyiko ku tirhandza ni malwandla, a swi ta xonga leswi he-tisekeke; kambe i xifendze lexo tlula na mpimo – wo tshama a lo pyi hi thyaka. Xa yena vutlhari lebyi hlamarisaka (p.2).

Marito lama yo kombisa leswaku mufundhisi Tihomandloti a ri na ku navela leswaku vana va yena va hanya tanihi yena tata wa vona. Tanihilaha mufundhisi Tihomandloti a tsakela leswaku vana va yena va endla ku rhandza ka yena, hi vona swi fika laha a vengaka na tinxaka letin'wana ta vanhu a rivala leswaku emahlweni ka Xikwembu ha fana kambe ho hambana ntsena hi nhlonge na tindzimi leti hi vulavulaka tona. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

Ndza ku alela Madambi, ndza ala ku amukela n'wingi wa Muqhoza vatukulu va mina va va vatukulu va Maqhoza hitlhelo –ndza ala. Lava nhwana wa Mutsonga, va tele ngopfu; teka un'we wa vona, a nga ri nhwana wa Muqhoza. E-e ndza ala (p.42).

Marito lawa ya kombisa ku va mufundhisi a nga twisisi nchumu hi nhwanyana wa Muqhoza loyi Madambi n'wana wa yena a lava ku teka yena naswona marito lawa ya kombisa leswaku mufundhisi Tihomandloti a tsakela leswaku n'wana wa yena a teka Mutsonga, a lava leswaku xivongo xa yena xi xiximiwa. Ku ni ku cinca hi vutomi bya mufundhisi Tihomandloti. Tanihiloko a ri munhu wo tshembeka etikweni ra yena, kambe ku tshembeka ka yena hi ku vona ku nga ha ri kona loko Nyiko n'wana wa yena a fanele ku hluvuriwa nguvu ya vufundhisi endzhaku ka ku oswa na N'wa-Mdanisi. Mutsari u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Hikwalaho ka vumbhoni lebyi nga kona nandzu lowu a ku na ndlela leswaku Nyiko a nga xupuriwi, hambileswi ndzi nga voniki lexi nga vavisaka loko hi nga n'wi rivalela. Leswi a swi endleke swi komba ku vevuka, futa ni ku koma miehleketo ya yena (p.48).

Marito lawa ya kombisa ku ka mufundhisi Tlhomandloti a nga ha hanyi hi ku tshembeka na ntiyiso kambe ya komba ku va a yimelela n'wana wa yena eka futa leri a nga ri endla. Hi vona ku karhateka ni ku pfumala ku rhula evuton'wini bya mufundhisi Tlhomandloti loko vana va yena va tsandzeka ku fikelela swilaveko swa yena ku fikela laha a hundzaka emisaveni hi mbitsi.

4.3.1.2 Nyiko

Nyiko i n'wana wa rivotse wa mufundhisi Tlhomandloti. Nyiko u kombisiwa a ri na mahanyelo lamanene eku sunguleni. Nyiko u tsakeriwa na ku rhandziwa hi tata wa yena hikwalaho ko tirhandza ka yena. U kombisiwa a ri munhu wo tshama a basile swinene. Mutsari u ri:

Nyiko yena a a ri xiluva xa ndyangu. Swo tala a swi nga endliwi handle ka rivotse ra muti. Jaha a ri te vunene, malwandla ni rirhandzu ro tshama a bombile, ku rhandza mati mikarhi hinkwayo ya dyambu ra Xikwembu (p. 6).

Leswi swi kombisa ndlela leyi Nyiko a tirhandza ha yona. Marito lawa ya tlhela ya komba leswi tata wa yena a n'wi tsakerisa xiswona hikwalaho loko yena a nga ri kona a

ku nga ta endliwa nchumu swa muti. Nyiko u kombisiwa a ri munhu wo ka a nga nyikiwanga ebyongweni loko swi ta exikolweni hikuva a hatla ku rivala eka leswi a dyondzisiweke swona. Loko tata wa yena a n'wi konanisa leswaku hikwalaho ka yini a nga vutisi Madambi leswi swi n'wi tikelaka hi twa a hlamula a ku:

Ndza ringeta ku n'wi vutisa, kambe loko ndzi ri ndzexe ndzi swi rivala hinkwaswo leswi a nga ndzi byela swona. Kutani hikokwalaho ntirho wa mina wu tsandzeka ku ya emahlweni ni ku va ndzi tsandzeka ku nyika tinhlamulo leti lavekaka (p.8).

Leswi swo kombisa ndlela leyi a rivala hi yona leswi a dyondzisiwa hi Madambi na le xikolweni.

Nyiko u kombisiwa a ri munhu wo yingisela swileriso ni switsundzuxo swa tata wa yena hikuva u swi kotile ku teka nhwana wa Mutsonga a tlhela a ya dyondzela vufundhisi. Mutsari u hlamusela a ku:

Yena u endlile ku rhandza ka tata wa yena hikuva u tekile nhwana wa Mutsonga. A va ri na vana vambi-rhi- nhwanyana ni mufana (p.44).

Nhlamuselo leyi yo kombisa ndlela leyi a yingisela swileriso ha yona hikuva ku rhandza ka tata wa yena a ku fikelerile.

Hi vona ku cinca eka mahanyelo ya Nyiko loyi a ri munhu wo hloniphiwa no tshembeka. Nyiko u wisiwa evukristeni bya yena hi ku oswa na N'wa-Mdanisi, loyi a nga n'wi onha

emirini ivi va n'wi hluvula nguvu ya vufundhisi. Nkulukumba Ndengeza wa kereke ya Alexander u swi veka hi ndlela leyi:

Mufundhisi Nyiko u ve ni vuseve, a va ni ku vonana hi mikarhi leyi hambaneke ni ku hlaya, va va ni ku hlangana na N'wa-Mdanisi hi tindlela ni mikhuva leyi nga fambelaniki ni vukriste, vupfumeri kumbe vufundhisi; swi vuya swi fika laha N'wa-Mdanisi namuntlha a nga tika (p.48).

Leswi swi kombisa ndlela leyi Nyiko a wele exidyoheni xa vuoswi ha yona hikuva a swi nga hlangani na ntirho wa yena wa vupfumeri. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Hakunene Nyiko u hluvuriwile nguvu ya vufundhisi hikuva a nga kona ni un'we loyi a nga yima ni nkulukumba Tihomandloti (p.49).

Marito lawa ya tiyisisa ku hluvuriwa ka Nyiko nguvu ya vufundhisi hikwalaho a nga hetelela a nwa mhondzo a tidlaya. Ku oswa ka yena kun'we ni ku lava ku tshembiwa hi tata wa yena hi swona swi n'wi wiseke.

4.3.1.3 Madambi

Madambi i mativula ya mufundhisi Tlhomandloti. Madambi u kombisiwa a ri xisihalali eka tsalwa leri ra *Mibya ya Nyekanyeka*. U kombisiwa a ri munhu wa futa ku sukela eku sunguleni ka tsalwa ku ya fika emakumu ka rona. Mutsari u paluxa futa ra Madambi hi ndlela leyi:

Xidyoho xa yena a ri ni futa ni vufendze. Loko mana wa yena a ngo n'wi tekela swo ambala a swi hlantswa, yena a o swi ambala swi ka swi hlakala. Ku hlamba ka yena hi loku ko sindzisiwa naswona a o timbalambadza. ...misisi a wonge i mubi wa mihlahle kumbe xihuku xo endliwa hi dzovo ra mangwa (p.5).

Marito lawa ya kombisa ndlela leyi Madambi a tsandzeka ku tibasisa ha yona. Hambiswiritano Madambi u paluxiwa a ri n'wana wo tlhariha swinene hikwalaho mutsari a nge:

A ku nga ri na un'we loyi a a n'wi tlula etidyondzweni ta vona ni hi swa vutlhari byo ehleketa. Ntlawa wun'wana ni wun'wana lowu a fikaka eka wona a a wu rhangela mahlweni eka dyondzo yin'wana ni yin'wana (p.5).

Nhlamuselo leyi yo kombisa leswi Madambi a tlharihise swona exikolweni. Madambi a nga na ku cinca evuton'wini bya yena hambiloko tata wa yena a ala leswaku a teka Soluka hikwalaho ka ku va a ri Muqhoza. Madambi u hlamula tata wa yena a ku:

Swa ndzi tikela ku ntshunxa fundzu leri ndzi ri boheke na Soluka. Fundzu leri bohiweke hi ku hlambanya emahlweni ka Xikwembu- hikuva Xi kona hinkwako- hi n'wina tatana mi nga hi dyondzisa ku hlambanya ntsena hi ntiyiso, ntiyiso lowu faneleke ku yima tani- hi tintshava ni milambu ya ntumbuluko, hi tlhelo ntum- buluko i ntiyiso (p.42).

Marito lawa ya kombisa ku tiyimisela ka Madambi eka leswi a nga swi boha embilwini ya yena hikwalaho u hetelela a teke Soluka ku va nsati wa yena hambileswi tata wa yena a nga swi tsakeli. Ku aleriwa ka Madambi ku teka Soluka swi ve ni nkucetelo wa ku pfumala ku rhula evuton'wini bya yena.

4.3.1.4 N'wa-Basana

N'wa-Basana i nsati wa mufundhisi Tlhomandloti loyi a kombisiwaka a ri xisihalali eka tsalwa leri. Vito ra yena ri yimela mitirho ya yena leyinene. N'wa-Basana tanihi nuna wa yena u tshama a basile kambe u sola vumunhu bya nuna wa yena bya ku tsakela ku va ni ku xonga loku hetisekeke endyangwini wa yena. Loko nuna wa yena a holovela vana hikwalaho ka leswi Nyiko swa xikolo swi alaka na ku va Madambi a ri na futa hi twa ku sola ka N'wa-Basana hi ndlela leyi:

Kasi loko va ku mubya wu tsemekile kumbe va ku wa nyekanyeka a va vuli swona leswaku munhu wa vutlhari a vuya a lulama u tswala vana vo dadavala, va

mihupana, miharihari, kumbe va va ni lunya, xindzhu-
vu ni futa xee? (p.2).

Leswi swi komba ku soriwa ka maendlelo ya mufundhisi Tlhomandloti. N'wa-Basana u tlhela a kombisiwa a ri munhu loyi a kotaka ku lawula xiyimo xa timhaka hikuva u hetelela a pfumelela Madambi leswaku a teka Soluka. N'wa-Basana u ri:

Mina ndzi dyuharile; ku ta fika laha ndzi nga ha swi
kotiki ku ku swekela ni ku ku hlantswela. Naswona
a ndzi ta tsaka ku vona n'wingi wa mina, nhlomi ya
mativula ya mina ndza ha hanya (p.61).

Marito ya N'wa-Basana yo kombisa ku karhala na ku dyuhala ku tirhela mativula ya yena Madambi. Mutsari u hi vumbele N'wa-Basana ku kombisa leswaku munhu a nga fanelanga ku langeriwa swo karhi evuton'wini bya yena.

4.3.1.5 N'wa-Mdanisi

N'wa-Mdanisi i wansati wa noni loyi a ri na n'wana un'we wa mufana. U nghena kereke laha Nyiko a nga mufundhisi kona. N'wa-Mdanisi u kombisiwa a ri munhu wo tirhandza hikuva emutini wa yena a ku tshama ku basile. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

Nyiko u vonile leswaku laha ndlwini ku tshama
ku basisiwile kambe madyambu wolawo a swi
tlurise mpimo. Xin'wana ni xin'wana a xi hatimi-
siwile, xin'wana ni xin'wana a xi vekiwile hi vu-

khwatsi laha a xi fanele ku va kona, xi tlhela xi
fanela laha xi nga kona (p.45).

Marito lawa ya kombisa ndlela leyi N'wa-Mdanisi muti wa yena a wu basise xiswona. N'wa-Mdanisi u tlhela a kombisiwa a ri wansati wa xivindzi na xitiyanhlana xo phasa na vafundhisi. U tiva lexi a xi lavaka hikuva u tirhise vuxisi leswaku Nyiko a ya ekaya ka yena. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Hiloko a kombela leswaku mufundhisi a fika
le kaya ka yena a ta khongelela n'wana wa
yena loyi a kufumela. Mufundhisi u pfume-
rile (p.44).

Leswi swi komba mano lama N'wa-Mdanisi a ri na wona yo kota ku gangisa. Vutlhari bya N'wa-Mdanisi byi tikomba loko Nyiko a lava ku khongelela n'wana loyi a nga byeriwa leswaku a nga pfuki. N'wa-Mdanisi u swi veka hi ndlela leyi:

Leswi hi nga khongela loko hi sungula ku
dya a hi ngo to yimanyana. Hi ta swi vona
kandzhaku, ku nga ri ku landzelerisa swi-
khongelo ingi ho hela timbilu hi leswi swi
endliweke hi Xikwembu (p.45).

Marito lawa ya komba ku hundzuka ka N'wa-Mdanisi loyi a tiveka tanihi mukriste na vuswikoti bya yena ku gangisa wanuna. N'wa-Mdanisi u hetelela a tshika kereke loko a ta va a bihe emirini kutani Nyiko a tidlaya.

4.4 Nkongomelo wa *Byi n'wi khele matluka*

Nkongomelo wa *Byi n'wi khele matluka* i ku kombisa leswaku ku rhandza mali kumbe rifumo hi tindlela to ka ti nga ri kahle kumbe hi vuxisi u hetelela u va ekhombyeni. Mutsari u paluxa leswaku hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka. Mufundhisi Pfumela u tikuma a wela eka swirho swa ntlawa wa 'The holy service', laha a nga tikuma a lahlekeriwa hi nsati, na yena a gweviwa malembe ekhotsweni hikwalaho ko rhandza mali.

4.4.1 swimunhuhatwa

Swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi hlayile hikokwalaho ku ta hlawuriwa swi nga ri swi ngani. Xikombiso: Mufundhisi Pfumela, Gavaza, Tshovansimbi na Ryaan.

4.4.1.1 Mufundhisi Pfumela

Mufundhisi Pfumela u kombisiwa a ri munhu wo ka a nga amukeli leswi a nga na swona hambu ku amukela vanhu van'wana hikuva a nga amukeri hambu va n'wi vulavula ku biha. U tlhela a kombisiwa a ri munhu wo rhandza mali laha a nga ti kuma a wele eka ntlawa wo xavisa swidzidziharisi. U kombisiwa a ri mufundhisi wo pfumala ntiyiso. Ku komba ku a nga amukeri ku vulavuriwa hi twa loko a ri karhi a bula na nsati a ku:

Ndza swi amukela leswaku a ndzi na swa mina,
kambe loko Ntsako a ndzi hleva a ndzi swi amukeli. Ndzi vuriwa mataya ya tinhwala loko swi su-

kela kwihhi? Hayi! Mhaka leyi ya ndzi dya man'
(p.1).

Marito lawa ya kombisa ku va a chava ku hleviwa hi vanhu. Mufundhisi u tinghenisa eka ntlawa wa ku xavisa swidzidziharisi a rivala ku ntirho wa yena a wu pfumelelani na swilo swa manyala. Mufundhisi Pfumela u paluxa ku pfumela ka yena eka ntlawa wa "The holy service" loko a ku:

Mi nga kanakani, a ndzi lehangeni nomu. Ndzi ta ringeta ku famba ehansi ka misava. Ndzi ta tihundzula nyimpfu (p.13).

Ku ya hi nhlamuselo leyi mufundhisi Pfumela u kombisa leswaku u ta va na xihundla eka ntirho lowu naswona a nge byeli munhu. Mufundhisi Pfumela u kombisiwa hi mutsari a rhandza swilo hikwalaho hi n'wi twaka a ku:

Loko a ri mina ndzo lava xilo xin'we ntsena, ndzi lava ku va "mobile", ndzi karhele ku va n'wamile-nge. Tatana u lo kala a nghena exivindzini xa misava a ri xisiwana. Mina ndzi lava ku njirimukanyana ka- (p.14).

Marito lawa ya kombisa ndlela leyi mufundhisi a rhandza swilo swa le henhla hakona hikuva yena o lava ku tikuma a famba hi movha lowu a kalaka a nga wu tirhelanga hi ndlela leyinene.

Hi vona mufundhisi a lovela hi nsati hikwalaho ka ku rhandza mali. Mufundhisi u kombisiwa a ri karhi a tisola eka futa leri a nga ku ri endleni. Mufundhisi u khongela a ku:

Namuntlha a ndza ha ri na nsati. Mhaka yo pfumala nsati ya ndzi dya, namuntlha ndzi lale bya nsuma ya vuxika hikwalaho ko twa mbilu yi vava hikwalaho ko dlayeriwa nsati. Ndza kombela wena Yehovha wa mavandla, ndzi thove mbilu ya mina. Ndzi kombela u ndzi nyika mano yo tlomuka eka majoko lama yo vava. Vafana lava va ndzi panile ku vava, loko ndzi pfumela a ndzi ku ndzi ta dya mafehlefehle ntsena (p.48-49).

Ku ya hi nhlamuselo leyi, mufundhisi u tikomba a twa ku vava loko a nga ha ri na nsati no va a tisola ku va a wele eka ntlawa lowu hikuva a swi vona leswaku hakelo ya xidyoho i rifu. Ku komba leswaku mufundhisi wa swi lava ku tshika hi twa a byela Madlayisani a ku:

Ntirho lowu wu sungula ku ndzi tsema nhlana. Swi ri hi le khombyeni. Hayi! Misisi ya mina ya tsuvuka. Ntirho lowu wu tikomba wu taleriwe hi mitwa ni mahlwehlwe, leswi Masirheni a landzeke vakokwa va yena. Ku ta landzela hina, mbilu ya mina yi tlulatlula bya hanci ya mujaho. Rifu ra Masirheni ri ndzi khinya moya wa nsusumeto wo ya emahlweni ni ntirho lowu (p.48).

Marito lawa ya kombisa leswaku mufundhisi a nga ha nandziheriwi hi nchumu eku hanyeni ka yena handleko tshama a chuhile ntsena.

Ekua heteleleni hi vona mufundhisi Pfumela se vutomi byi n'wi khela matluka. U kumiwile hi maphorisa a ri karhi a huma eposweni na maphasele lama a ya ri na swidzidziharisi endzeni ka wona. Ku famba ka yena ehansi ka misava a swi tsandzile hikuva xihundla a xi humele erivaleni. Mufundhisi u gweviwile malembe yo ringana makumembirhi.

4.4.1.2 Gavaza

Gavaza i nsati wa mufundhisi Pfumela. Gavaza u kombisiwa a ri munhu loyi a kotaka ku vuyetela loko munhu a hambuka endleleni. U tiyimiserile evukristeni bya yena. Gavaza u kombisiwa a seketela nuna wa yena loyi a tshamela ku xegela hi swikweleti na muholo lowu a wu holaka evufundhisini. Gavaza u ri:

Mi ri u kona munhu loyi a nga hanyaka eka masiku
ya namuntlha a nga ri na xikweleti ke? Namuntlha
hi hanya eka misava leyi kandzeriweke hi swikweleti (p.7).

Ku ya hi nhlamuselo leyi Gavaza u kombisa nuna wa yena leswaku vanhu hinkwavo va hanya hi swikweleti. Gavaza u ya emahlweni a vula leswi:

Loko vanhu vo mi twa mi vulavula sweswo, va ta
kanakana leswaku mi ni moya lowo kwetsima. Phe-

la n'wana wa Xikwembu u amukela nyiko yin'wana
na yin'wana (p.11).

Marito lawa i yo ringeta ku kondletela nuna wa yena loyi a sungula ku sandza ntirho wa Xikwembu hikwalaho ka manyala lama a ma endla hambileswi nsati wa yena a nga swi tivi.

Ekun'heteleni Gavaza wa duvuriwa loko a ye eka Ryaan ku ya lomba mapoto yo swekela vayeni vakereke. Rifu ra yena ri vangwiwa hi nuna wa yena loyi a ku Ryaan siku rin'wana a lave ku pfula mabokisi ya tiBibele kutani a byela ntlawa wa yena, vona va n'wi duvula siku Gavaza a ye ku lombeni ka mapoto laha va heriseke na vutomi bya Gavaza.

4.4.1.3 Tshovansimbi

Tshovansimbi hi un'wana wa ntlawa wa "The holy service". U kombisiwa a ri ni vuswikoti byo yenga munhu hikwalaho ka mavulavulelo ya yena. Tshovansimbi u ri:

Mi nga endli sweswo mufundhisi, vindzani mbilu.
Phela leswinene swi huma evuhlongeni. Vanhu
lava mi va vonaka va nga fuma ni swikun'wana va
dya hi swona swilo leswi, mali ya muholo a yi nyu-
kisi munhu. Mali ya muholo yi pimiwile, yo kota ku
nyukisa xitiko xa muti ntsena (p.4).

Marito lawa ya kombisiwa ya ri na nkucetelo swinene leswaku mufundhisi a kota ku swi vona leswaku vanhu lava va nga na swa vona va xavisa swidzidziharisi ku fana na ntlawa wa vona wa "The holy service". U kombisa na leswaku mali ya muholo i yintsongo hikuva yi lo ringanela ku hlayisa muti, leswi vulaka leswaku loko u tshembela eka yona u nge pfuki u ve na nchumu evuton'wini. Tshovansimbi u ya emahlweni a ku:

Hi kombela mi cukumeta vutoya. Vutoya a byi hakeli.
Mufundhisi, laha nkateko wa n'wina wu etleleke kona
a mi ku tivi, swi tiva hi mani? Kumbe laha a mi ta hu-
ma na bundzu ro nyawula ra rifuwo (p.5).

Marito lawa ya na nhlohlotelo wa leswaku mufundhisi a nga tiwerisi eka vanhu va matoya lava va chavaka ku humelela evuton'wini bya vona, kambe yena u fanele a kanya mbilu a wela eka ntlawa lowu.

Loko mufundhisi a nga si va hlamula hi twa Tshovansimbi a byela vanghana va yena a ku:

Hi fanele hi lwa hi matimba leswaku mufundhisi a nga
hi chupukeli, phela loko o pfumela, hi ta va hi vuyeriwile,
hi ta kelela mali. Bindzu leriya ra dyisa (p.9).

Leswi swi kombisa ku hiteka ka Tshovansimbi eka leswi a swi lava hikwalaho a kombisaka leswaku loko mufundhisi o pfumela va nge he rili hi mali hikuva ntirho lowu wu na mali.

4.4.1.4 Ryaan

Ryaan i mutirhi wa le posweni laha mufundhisi Pfumela a teka kona maphasela ya tiBibele leti a ti ri na swidzidziharisi endzeni ka swona. Ryaan u kombisiwa tanihi munhu loyi a vonela swilo ekule hikuva u ve na ku ehleketelela mufundhisi Pfumela, ngopfu leswi a tisa swona eposweni ku ta teka maphasele. Hikwalaho hi twaka a vutisa nsati wa mufundhisi Pfumela a ku:

Manana Pfumela, mi nga ndzi byela laha. I mabo-
kisi ya yini lamaya nuna wa n'wina a ma tleketlaka
le posweni? A ku heli vhiki, a swa ha tshembisi
leswaku i tiBibele (p.37).

Marito lawa ya kombisa leswaku vubihi lebyi mufundhisi Pfumela a byi endla vanhu a va sungula ku n'wi ehleketelela swo biha.

4.5 Nkatsakanyo

Vatsari va paluxile vutshila bya vona hi tlhelo ra minkongomelo ya matsalwa lama. Eka tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* mutsari u tirhisile swimunhuhatwa swo fana na N'wa-Basana ku humelerisa nkongomelo wa leswaku munhu a nga fanelanga ku hlawuleriwa swo karhi evuton'wini bya yena. Eka tsalwa ra *Byi n'wi khele matluka* mutsari u humelerisa nkongomelo wa leswaku hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka. Vatsari va matsalwa lawa va swi kotile ku swi fikelela ku ri hava ku kanakanisa hi tlhelo ra migingiriko ya swimunhuhatwa leswi va swi tirhiseke.

NDZIMA YA 5

5.1 Nkatsakanyo wa ndzavisiso

Eka nkatsakanyo wa ndzavisiso hi laha ku katsakanyiwaka leswi tsariweke eka ndzima ya 1, ndzima ya 2, ndzima ya 3 na ndzima ya 4. Hi marito man'wana ku nyikiwa nkomiso wa leswi swi kaneriweke eka ndzima yin'wana na yin'wana

5.1.1 Ndzima ya 1

Eka ndzima leyi ku kaneriwile hi xitatimende xa xiphiqo ni nkoka wa ndzavisiso laha ku kombisiwaka nsusumeto ni xivangelo xa ndzavisiso lowu, ku nga ku hitekela ku engetela nhlayo leyi ya ha riki ehansi ya ntirho wo xopaxopa matsalwa loko hi fananisa ni wa ku tsala matsalwa.

Xa kona i xa ku pfala xivandla lexi xa ha pfulekeke loko swi ta eka ku yisa ntirho wo hluvukisa matsalwa emahlweni ni ku ndlandlamukisa ririmi ra Xitsonga. Hi tlhela hi kuma tinhlamuselo ta mathema eka ndzavisiso lowu.

5.1.2 Ndzima ya 2

Eka ndzima leyi hi kuma nkatsakanyo wa matsalwa laha ku nga katsiwa na matimu ya vatsari leswi ku nga swa nkoka ku tiva vatsari na nkucetelo wa vona wo tsala matsalwa. Ku tlhela ku hlamuseriwa na mikatsakanyo ya matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na

Byi n'wi khele matluka. Eka ndzima leyi, swihlawulekiso swa vumunhuhati swi andlariwile hi ku landzelela maendlelo ya Rimmon-Kenan lawa ya kombisaka swihlawulekiso swa swimunhuhatwa swa vumunhu bya vanhu ku nga: swiendlo, mbulavulo, malangutelo na mbangu. Ku kombisiwile swihlawulekiso leswi nga ni nkucetelo wo karhi eka swimunhuhatwa. Nkoka wa mathema yo fana na ya vumunhuhati ya hlamuseriwa hi vuenti eka xiyenge lexi laha vumunhuhati ku nga ndlela leyi mutsari a yi tirhisaka ku vumba vanhu lava va nga na swiendlo swo kota vanhu lava va hanyaka. Hi laha hi kombisiwaka leswaku mutsari wa swi kota ku vumba emiehleketweni ya vahlayi vanhu lava va gingirikaka onge i vanhu lava va hefemulaka, hi ku andlala swihlawulekisi swa vumunhu kambe ku ri swimunhuhatwa swa tsalwa. Swimunhuhatwa leswi swi kumeka eka tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka*.

5.1.3 Ndzima ya 3

Ku tsana ka vafundhisi eka ndzima leyi ku xopaxopiwile hi vuenti. Hi vona hi laha vafundhisi tani hi vanhu lava va tivulaka vahlawuriwa va Xikwembu va kalaka va nga hetisekanga hakona loko swi ta eka ripfumelo. Eka tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* hi vona hi laha mufundhisi Tlhomandloti a tsakela leswaku vana va yena va fana na yena eka hinkwaswo naswona a ri munhu loyi a tshemba leswaku munhu vutomi a nga byi hundzula byi va leswi yena a byi lavisaka xiswona. Mufundhisi Tlhomandloti a tikomba a ri na xihlawuhlawu, leswi hi swi vona loko a alela Madambi ku teka Soluka loyi a ri Muqhoza. Hi vona mufundhisi Nyiko loyi a tsaneke hi ku oswa na N'wa-Mdanisi loyi a ri noni naswona a ri mukriste wa kereke ya yena. Mufundhisi Tlhomandloti u tlhela a tsana loko n'wana wa yena Nyiko a hluvuriwa nguvu ya vufundhisi.

Eka tsalwa ra *Byi n'wi khele matluka* hi vona ku tsana ka mufundhisi Pfumela hikwalaho ka ku rhandza mali na ku lava swilo swo ka a nga swi tirhelanga. Mufundhisi Pfumela a

rivala leswaku eBibeleni swi tsariwile leswaku un'wana na un'wana u ta dya swa nyuku wa yena, kambe yena a lava ku kuma swilo hi manyala.

5.1.4 Ndzima ya 4

Vutshila na vuswikoti bya Mtombeni na Malungana byi paluxeka eka ndzima leyi hi ndlela leyi yi enerisaka swinene. Va andlarile mikongomelo ya matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka* hi ku tirhisa swimunhuhatwa swa matsalwa lawa ku humelerisa mikongomelo. Va tirhise ndlela ya ku hayeka vahlayi emoyeni leswaku muhlayi a tikumela mikongomelo leyi hi yexe.

Ku kombisiwile eka ndzima leyi hi laha mutsari wa tsalwa ra *Byi n'wi khele matluka* a fikeleleke hakona ku kombisa leswaku hakelo ya xidyoho i rifu na leswaku hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka. Leswi a ku ri swiendlo swa mufundhisi Pfumela.

Eka tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* hi kombisiwa leswaku munhu a nga fanelanga ku hlawuleriwa leswi a fanelaka ku swi rhandza. Leswi hi swi vona hi mufundhisi Tlhomandloti loyi a navela leswaku vana va yena va dyondzela vufundhisi va tlhela va teka vavasati va Vatsonga. Hambileswi ku nga na mikongomelo yo hambanahambana ya vatsari lava, ku kumeka ku ri na swimunhuhatwa swo hambanahambana leswi swi paluxaka mikongomelo leyi. Mikongomelo leyi yi dyondzisa vahlayi leswaku ku na switandzhaku eka xin'wana na xin'wana lexi u xi endlaka.

5.2 Swibumabumelo

Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwile migingiriko ya swimunhuhatwa leswi kumekaka eka matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka* laha ku kumekaka swiendlo swo hambana hambana swa swimunhuhatwa leswi. Loko hi ri karhi hi hlaya matsalwa hi kuma tidyondzo leti ti hi pfunaka leswaku hi kota ku papalata swo biha, loko hi tiva hi ximunhuhatwa lexi mutsari a xi vumbeke.

Eka matsalwa lawa hi dyondza leswaku loko u ri mufundhisi u fanele u hanya hi ntiyiso u papalata swo biha, hikuva vuoswi na ku yiva a hi leswi swi tsakisaka Xikwembu. Leswi swi endla leswaku hi vona vuxisi bya vafundhisi hikuva van'wana va pfula tikereke hi xikongomelo xa ku lava mali ya vukhume kasi van'wana va endla onge va yisa swikhongelo ku ve va faya miti ya vanhu.

Vanhu lava va faneleke ku endla vufundhisi va fanele ku va vanhu lava va tiyimiseleke eka ntirho wa Xikwembu, leswaku va ta hanya hi ku lulama naswona va veka ku tshemba ka vona eka Xikwembu.

5.3 Ku dlayiseta

Matsalwa ya *Mibya ya Nyekanyeka* na *Byi n'wi khele matluka* hi ku leteriwa hi ndzavisiso wa nxopaxopo lowu hi kuma leswaku riendzo ra vutomi ri lehile laha loko u tihlawulela ku hanya vutomi lebyinene kumbe lebyo biha u nga ta kuma hakelo ya kona. Eka matsalwa lawa hi dyondza swo tala laha swi angarhelaka vutomi bya vanhu hi ku hambanahambana ka vona.

Eka tsalwa *Mibya ya Nyekanyeka* mutsari u kongomisa eka dyondzo ya leswaku munhu a nga fanelanga ku hlawuleriwa leswi a fanelaka ku swi rhandza hi leswaku munhu u fanele a tihlawulela swilo leswi swi tsakisaka yena n'wini. Ku hlawulela munhu leswi a nga swi laveki swi endla leswaku a nga endli swilo hi ku hetiseka hikuva u va a endlela ku tsakisa wena u nga n'wi hlawulela. Leswi hi swi vona eka Nyiko loyi tata wa yena a nga n'wi hlawulela ku dyondzela vufundhisi laha a nga tikuma a oswe na N'wa-Mdanisi hikwalaho ko hlawuleriwa ntirho lowu a fanelaka a tirha wona. Hikwalaho va nge *hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka*. Nyiko u hlawuleriwe ntirho lowu wu lavaka leswaku u tirha hi ku tshembeka no tiyimisela ku tirhela Hosi.

Eka tsalwa ra *Byi n'wi khele matluka*, mutsari u kongomisa eka dyondzo ya leswaku *hakelo ya xidyoho i rifu*. Leswi swi hi dyondzisa leswaku loko munhu a endla leswo biha u tala ku tshovela leswo biha kumbe ku humelela hi swo biha eku heteleleni. Hikwalaho Vatsonga va nge muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena na leswaku hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka. Mufundhisi Pfumela a tibyela leswaku manyala hinkwawo a ma endlaka ma ta va xihundla xa yena, kambe ya hetelele ya paluxeka loko a ta kumiwa na swidzidziharisi kutani a khomiwa emahlweni ka vakriste va yena a yisiwa ekhotsweni. Hi tlhela hi vona na nsati wa yena a duvuriwa hi xibamu hikwalaho ko va mufundhisi Pfumela a tikume a wela eka ntlawa wa mamafiya hikwalaho ko rhandza mali yo ta hi tindlela to ka ti nga ri kahle.

Hi ku angarhela hi nga vula leswaku eka matsalwa lawa ku kumeka swiendlo swa swimunhuhata laha hi dyondzaka kona vutomi lebyinene na lebyo biha. Eka vutomi lebyinene hi ta tiva leswaku leswinene swa tirheriwa naswona ku hluvuka ku huma evuhlongeni. Eka swiendlo leswo biha hi lemukisiwa leswaku hi fanele ku papalata leswo biha kumbe khombo leswaku hi nga tikumi hi kuma hakelo ya swidyoho.

Matsalwa lawa i ndzhaka eka vahlayi laha ya nga ta pfuna vana va hina ku va va tihlawulela ku hlakulela mihandzu leyinene, leyi yi nga ta yisa rixaka ra Vatsonga emahlweni.

8. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

A. Tibuku leti hlawuleriweke ku endla ndzavisiso

Malungana, M. 2004. *Byi n'wi khele matluka*: Thohoyandou: Kalahari Production

Mtombeni, B.K.M. 2008. *Mibya ya Nyekanyeka*: Midrand: ABC Press

B.TIBUKU LETI TSHAHIWEKE

Chauke, M.T. 1998. *Some narratological features of the novels of F.A. Thuketana*: (unpublished) M.A. Dissertation. Rau: Braamfontein.

Chauke, S.P. 1991. *Tinhlolo ti hlolela vinyi*: Sasavona: Braamfontein.

Cohen, B.B. 1978. *Writing Themes about Literature*: Freshman and Company, England.

Crystal, D. 1997. *The Cambridge encyclopedia of Language*: Cambridge, University Press.

Cuddon, J.A. 1998. *A Dictionary of Literary Terms and Literary*: Great Britain. Andre' Deutsch

Grace, W.J. 1965. *Response to Literature*: MacGraw Hill New York Theory, London.

Gray, M. 1989. *A Dictionary of Literary Terms*: York Press, Hong-Kong.

Heese, M. Lawton, R. 1968. *The Owl Critic An Introduction to Literary Criticism*: Nasou Printers

Kirkpatrick, B. 1992. *The Cassell Concise English Dictionary*: New Edition. Great Britain.

- Kirk Patrick, E.M. 1983. *Chambers 20th Century Dictionary*: Edinburgh W & R Chambers.
- Lenake, J.M. 1982. *The poetry of K.E. Ntsane*: UNISA, Pretoria.
- Leighton, J.M. 1967. *The Poetics Craft*: Cambridge University Press, London.
- Machete, H.A. 2001. *Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga*: (Unpublished) M.A. Mahungu Lamanene, 1989. Bible Society of S.A. Cape Town. National book printers.
- Mikee, A. 2003. *Textual analysis: California*. SAGE publications.
- Msimeki, B.E. 1998. *Characterization in Murhandziwani: (S.J.Khosa) and Manyunyuy xa xitsotso (T.H.Khosa)* (Unpublished) M.A. Dissertation. Rau, Braamfontein
- Myakayaka, T.L. 2011. *Nxopaxopo wa tinovhele ta C.M. Lubisi*:. Unpublished. M.A.
- Nkuzana, K.J. 1996. *A critical assessment of B.K.Mtombeni Creative works*: Pretoria. Unisa.
- Rimmon-Kenan, S. 1993. *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*: England. Routledge
- Robert, V.E. 1993. *Contemporary Poetics. The themes about literature*: Eaglewood Prentice-Hall.
- Schreiber, S.M. 1965. *An introduction to literary*: Pergaman Press Oxford.
- Scott, A.F. 1957. *The Poetics Craft*:. Cambridge. University Press.
- Soanes, C. na Stevenson A. 2006. *Concise Oxford English Dictionary*: Great Britain. *The Chambers Dictionary*. 2006. Chambers Harrap Publishers.Ltd.
- The World Book Dictionary Volume 1*. 1996. USA.
- Thuketana, F.A. 1978. *N'waninginingi ma ka tindleve*: Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.

Welleck, R. na Warren, A. 1978. *Theory of Literature*: Penguin Books, Ltd, U.S.A.

White, M na Conzens, J. 1984. *Literature and Society in South Africa*: Maskew Miller
London.